

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο

«Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodo eius agitur» γράφουν όλα τα εγχειρίδια αστικού δικαίου στο κεφάλαιο που αναφέρεται στα πρόσωπα. Η ρήση αυτή που σημαίνει, ότι ο κυοφορούμενος λογίζεται ως ήδη γεννημένος, όταν πρόκειται για τα συμφέροντά του, διατυπώθηκε έτσι κατά τον μεσαίωνα με βάση ένα χωρίο του Παύλου στον Πανδέκτη.¹ Εκεί ορίζεται ότι αυτό το πλάσμα δικαίου ωφελεί μόνο τον κυοφορούμενο και κανέναν άλλο. Αυτή η διάταξη του Πανδέκτη, μετά τις γνωστές διαδικασίες μεταγλώττισης στα ελληνικά, εμφανίζεται στα Βασιλικά (46.1.5) υπό την παρακάτω διατύπωση: Ὁ κυοφορούμενος ἀντὶ τεχθέντος ἐστὶν ἐν οἷς ἑαυτόν, καὶ οὐχ ἕτερον ὠφελεῖ (...).²

Το έμβρυο και η νομική του αντιμετώπιση αποτελεί αντικείμενο και άλλων διατάξεων του Πανδέκτη. Από τις πιο γνωστές είναι το χωρίο 1.5.26

1. D. 1.5.7: «PAULUS libro singulari de portionibus, quae liberis damnatorum conceduntur. Qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset custoditur, quotiens de commodis ipsius partus quaeritur: quamquam alii antequam nascatur nequaquam prosit».

2. Basilicorum libri LX. Series A: Textus, ediderunt H. J. SCHELTEMA / N. VAN DER WAL (εφεξής: BT), Groningen κ.λπ. 1969, σ. 2118⁵⁻⁶.

που προέρχεται από τον Ιουλιανό.³ Και αυτό θεσπίζει στις πρώτες λέξεις την ίδια αρχή που οι συντάκτες των Βασιλικών απέδωσαν με τον ίδιο τρόπο, όπως και στο χωρίο του Παύλου: Ὁ κυοφορούμενος ὡς ἐπίπαν ἀντὶ τεχθέντος ἐστὶ καὶ κληρονομεῖ καὶ τῆς μητρὸς ἐγκύου αἰχμαλωτισθείσης ἔχει τὸ δίκαιον τῆς ὑποστροφῆς καὶ ἀκολουθεῖ τῇ αἰρέσει τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρὸς. Καὶ ὁ τεχθεὶς ἀπὸ τῆς κλοπιμαίας παρὰ τῷ καλῇ πίστει ἀγοραστῇ οὐκ ἐκ τῆς χρήσεως δεσπόζεται ὡς κλοπιμαῖος τῆς μητρὸς ἐγκύου κλαπείσης. Καὶ ὁ ἀπελεύθερος ἔχειν δοκεῖ πάτρωνα ἐφ' ὅσον δύναται παῖς τοῦ πάτρωνος τίχτεσθαι.⁴ Προς τὴ φυσικὴ υπόστασις τοῦ ἐμβρύου εἶναι προσανατολισμένα τὰ Βασιλικά καὶ στὴ διάταξη 45.1.19 που ἀνάγεται στὸ χωρίο 38.16.7 τοῦ Πανδέκτη: Καὶ ὁ συλληφθεὶς τρόπον τινὰ πιστεύεται ἐν φύσει εἶναι.⁵

Παρατηρούμε ὅτι τόσο στους ιουστινιάνειους νόμους⁶ ὅσο στὸ ἐξεληγνισμένο κείμενο τῶν Βασιλικῶν γίνεται γιὰ τὸ ἐμβρυο χρήσις τοῦ ὅρου «ο κυοφορούμενος», που ἐκτοτε ἔχει επικρατήσει στὸ νομικὸ λεξιλόγιό.⁷ Με τὸν ὅρο αὐτὸ ἀποδόθηκε ἡ λατινικὴ ἐκφραση *qui in utero est* που σημαίνει κατὰ λέξιν αὐτόν που βρίσκεται μέσα στὴν κοιλία, στὴ μήτρα. Σὲ ἄλλο νομικὸ κείμενο τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, τὴν *Επιτομὴ τῶν νόμων* (4.2), γίνεται λόγος γιὰ τοὺς «ἐν γαστρὶ ὄντας».⁸

Απὸ τὴν παραβολὴ ὅλων τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν πηγῶν αὐτὸ που προκαλεῖ τὴν προσοχή εἶναι ὅτι ἀποφεύγεται μὲ ἐπιμέλεια κάθε ἐκφραση που θὰ ἀναγνώριζε κάποιας μορφῆς προσωπικότητα στὸ ἐμβρυο, ὅπως π.χ. *infans conceptus*, δηλαδή παιδί σὲ κατάσταση σύλληψης.⁹ Οἱ λόγοι γιὰ τὴν

3. D. 1.5.26: «IULIANUS libro sexagesimo nono digestorum. Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse. Nam et legitimae hereditates his restituuntur: et si praegnas mulier ab hostibus capta sit, id quod natum erit postliminium habet, item patris vel matris condicionem sequitur: praeterea si ancilla praegnas subrepta fuerit, quamvis apud bonae fidei emptorem pepererit, id quod natum erit tamquam furtivum usu non capitur: his consequens est, ut libertus quoque, quamdiu patroni filius nasci, possit, eo iure sit, quo sunt qui patronos habent».

4. B. 46.1.22 (BT σ. 2120₁₂₋₁₈).

5. BT σ. 2077 = D. 38.16.7: «CELSUS libro vicensimo octavo digestorum vel si vivo eo conceptus est, quia conceptus quodammodo in rerum esse existimatur».

6. C. 6.4.4.21, 6.48.1.2, Νεαρά 86.8.προοίμ./1.

7. Στὰ Βασιλικά εμφανίζεται καὶ ὁ ὅρος «το ἐγκυμονούμενον». Βλ. π.χ. 31.7.1.1 (BT σ. 1534, πιο κάτω σημ. 12) ἢ 39.1.6 (BT σ. 1760).

8. Βλ. I. καὶ Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus graecoromanum* (εφεξῆς: JGR) Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), τ. Δ' σ. 304.

9. Αὐτὸ ἔχει προ πολλοῦ ἐπισημανθεῖ. Βλ. M. KASER, *Das römische Privatrecht*, τ. I, München ²1971, σ. 272 σημ. 21 (με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία), P. CATALANO, «Osservazioni sulla "persona" dei nascituri alla luce del diritto romano (da Giuliano a Teixeira de Freitas)», *Rassegna di diritto civile* 1988, σ. 45-65 (46 επ.) = οἱ ἴδιοι, *Diritto e persone*, Ν.

επιλογή αυτή στον τρόπο έκφρασης των ρωμαίων νομικών ήταν θεωρητικοί και ανάγονταν συγκεκριμένα στον προσδιορισμό του εμβρύου από οντολογική άποψη και στο ερώτημα, αν και από ποιο χρονικό σημείο αποτελεί αυτό έμψυχο ον.

Αυτά τα προβλήματα είχαν απασχολήσει αιώνες πρωύτερα την ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Στις βασικές τους μάλιστα θέσεις ήλθαν οι μεγάλες φιλοσοφικές σχολές αντιμέτωπες. Αυτών την επίδραση δέχθηκε το ρωμαϊκό δίκαιο.¹⁰

Κατά τους στωικούς το έμβρυο δεν είχε ξεχωριστή οντότητα, αλλά θεωρείτο συστατικό στοιχείο του σώματος της μητέρας, όπως ο «ηρτημένος καρπός» αποτελεί μέρος του δένδρου. Τη χρονική αφετηρία της ανθρωπίνης υπόστασης συνιστούσε κατ' αυτούς η στιγμή, κατά την οποία το νεογέννητο βρέφος αρχίζει να αναπνέει. Η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή το έμβρυο έχει οντολογική αυτοτέλεια, παρόλο ότι την υποστήριζαν εξέχουσες μορφές, όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, επίσης ο Ιπποκράτης στον χώρο της ιατρικής, δεν μπόρεσε να επικρατήσει. Η πλειονότητα ακολούθησε τη διδασκαλία των στωικών.

Την άποψη αυτή ασπάστηκαν και οι κλασικοί ρωμαίοι νομικοί. «Το κυοφορούμενο που δεν έχει ακόμη τεχθεί δεν είναι ορθό να αποκαλείται άνθρωπος», αποφαινεται ο Παπινιανός σε ένα χωρίο του Πανδέκτη.¹¹ «Το κυοφορούμενο πριν να τεχθεί αποτελεί μέρος της γυναίκας ή των σπλάγχων», τονίζει ο Ουλπιανός σε άλλο χωρίο του ίδιου κωδικοποιητικού έργου.¹² «Ελπίδα ανθρώπου» αποκαλεί το έμβρυο ο Ιουστινιανός σε διάταξη του έτους 530 που περιλήφθηκε στον Κώδικα.¹³ Έτσι, απόλυτα συνεπείς προς την παραπάνω θεωρητική τους τοποθέτηση, δέχονταν οι Ρωμαίοι ότι η νομική υπόσταση του ανθρώπου συμπίπτει με τη φυσική του ύπαρξη. Η κατά τον τρόπο αυτό αντιμετώπιση του εμβρύου είχε ως αποτέλεσμα ότι για πολλούς αιώνες η διακοπή της κύησης δεν συνιστούσε στο ρωμαϊκό

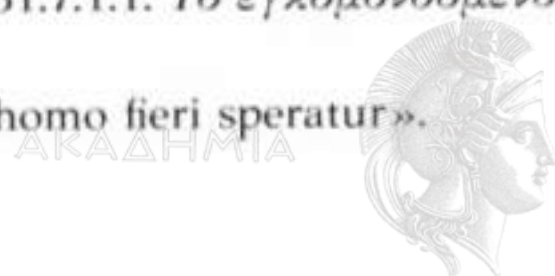
Studi su origine e attualità del sistema romano, τ. I, Torino 1990, σ. 195-221 (196 επ.) και A. LEFEBVRE-TEILLARD, «“Infans conceptus”. Existence physique et existence juridique», *Revue hist. de droit français et étranger* 72 (1994) 499-525 (499 επ.).

10. Βλ. προχείρως τις σχετικές ρωμαϊκές διατάξεις συγκεντρωμένες από τον H. DERNBURG, *Σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου*, στη μετάφραση του Γ. ΔΟΥΒΟΥΝΙΩΤΗ, τ. Α', Αθήνα 1911, σ. 170-177.

11. D. 35.2.9: «IDEM (PAPINIANUS) libro nono decimo quaestionum, (...), 1. Circa ventrem ancillae nulla temporis admissa distinctio est nec immerito, quia partus nondum editus homo non recte fuisse dicitur».

12. D. 25.4.1: «ULPIANUS libro vicensimo quarto ad edictum, (...), 1. (...): partus enim antequam edatur, mulieris portio est vel viscerum». Πρβλ. B. 31.7.1.1: *Τὸ ἐγκυμονούμενον πρὶν ἢ τεχθῇ μέρος ἐστὶ τῆς γυναικός...* (BT σ. 1534¹²⁻¹³).

13. C. 7.4.14 pr.: «(...) qui adhuc in ventre portaretur et homo fieri speratur».

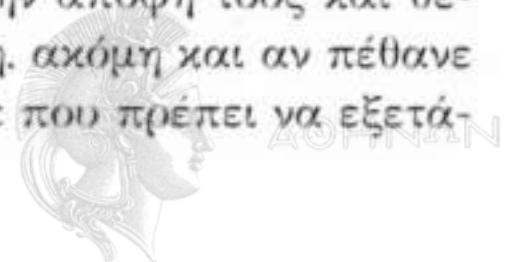
δίκαιο ποινικώς αξιόλογη πράξη. Αλλά στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε.

Οι ανάγκες ωστόσο της νομικής καθημερινότητας δεν ικανοποιούνται πάντοτε με τις αναζητήσεις των θεωρητικών. Το έμβρυο συχνά βρισκόταν στο προσκήνιο των έννομων σχέσεων και δημιουργούσε προβλήματα που απαιτούσαν άμεση λύση. Για τον λόγο αυτό επινοήθηκε το πλάσμα δικαίου που ανέφερα στην αρχή. Το έμβρυο θεωρείται μελλοντικό πρόσωπο και λαμβάνεται πρόνοια για την εξασφάλιση των συμφερόντων του. Αυτό δεν σημαίνει ότι έχει ικανότητα δικαίου, αλλ' ότι η ικανότητα αυτή που αποκτάται με τη γέννηση ανατρέχει απλώς και μόνο στον χρόνο της σύλληψής του υπό μία προϋπόθεση: ότι θα γεννηθεί ζωντανό και θα επιβιώσει έστω και για μία στιγμή, όπως ρητώς προβλέπει διάταξη που εξέδωσαν το 294 οι αυτοκράτορες Διοκλητιανός και Μαξιμιανός.¹⁴

Αυτή η προϋπόθεση προκάλεσε προβλήματα. Πότε συμβαίνει αυτό; Φθάνουμε λοιπόν σε μία περίφημη διαφωνία ανάμεσα στις δύο μεγάλες νομικές σχολές, τους Σαβινιανούς και τους Προκουλιανούς. Οι πρώτοι δέχονταν ότι αρκούσε να δώσει το νεογέννητο οποιοδήποτε σημείο ζωής (π.χ. κάποια κίνηση), οι δεύτεροι απαιτούσαν να εκβάλει και κραυγή. Ο Ιουστινιανός καθιέρωσε το 530 νομοθετικώς την επιεικέστερη άποψη, δηλαδή των Σαβινιανών.¹⁵ Αν ωστόσο το παιδί γεννιόταν νεκρό, θεωρείτο ότι ποτέ δεν

14. C. 6.29.2: «Uxoris abortu testamentum mariti non solvi, postumo vero praeterito, quamvis natus ilico decesserit, non restitui ruptum iuris evidentissimi est».

15. C. 6.29.3: «Quod certatum est apud veteres, nos decidimus. Cum igitur is qui in ventre portabatur praeteritus fuerat, qui, si ad lucem fuisset redactus, suus heres patri existeret, si non alius eum antecederet et nascendo ruptum testamentum faciebat, si postumus in hunc quidem orbem devolutus est, voce autem non emissa ab hac luce subtractus est, dubitabatur, si is postumus ruptum facere testamentum potest. 1. Veteres animi turbati sunt, quid de paterno elogio statuendum sit. Cumque Sabiniani existimabant, si vivus natus est, etsi vocem non emisit, ruptum testamentum, apparet, quod, etsi mutus fuerat, hoc ipsum faciebat, eorum etiam nos laudamus sententiam et sancimus, si vivus perfecte natus est, licet ilico postquam in terram cecidit vel in manibus obstetricis decessit, nihilo minus testamentum corrumpi, hoc tantummodo requirendo, si vivus ad orbem totus processit ad nullum declinans monstrum vel prodigium». (= Με απόφασή μας επιλύουμε παλαιά διαφωνία. Αν δεν μνημονευθεί [σε διαθήκη] αυτός που βρισκόταν στη μήτρα και έλθει στο φως, προκαλεί ρήξη της διαθήκης, εφόσον θα καταλάμβανε θέση κληρονόμου [ως οικείος] του πατέρα, αν δεν προηγείτο άλλος. Υπήρχε όμως αμφισβήτηση ως προς το αν η έλευση του οψιγενούς στον κόσμο μπορούσε να επιφέρει ρήξη της διαθήκης, αν αυτός στερήθηκε της ζωής χωρίς να εκβάλει κραυγή. Οι παλαιοί βρίσκονταν σε σύγχυση σχετικά με το πώς πρέπει να προσδιοριστεί η πατρική βούληση. Επειδή δε οι Σαβινιανοί φρονούσαν, ότι ρήγνυται η διαθήκη, αν [ο κυοφορούμενος] γεννήθηκε ζωντανός, ακόμη και αν δεν εξέβαλε κραυγή, φαίνεται ότι έκανε το ίδιο πράγμα [δηλαδή τη ρήξη της διαθήκης] ακόμη και αν ήταν άλαλος. Εμείς λοιπόν επαινούμε την άποψή τους και θεσπίζουμε ότι, αν γεννήθηκε τελείως ζωντανός, ρήγνυται η διαθήκη, ακόμη και αν πέθανε αμέσως πέφτοντας στο έδαφος ή στα χέρια της μαίας, το μόνο δε που πρέπει να εξετά-

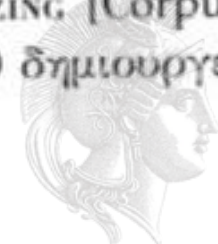
είχε υπάρξει, επειδή το πλάσμα δικαίου δεν ίσχυε.¹⁶ Το ίδιο συνέβαινε και σε περίπτωση τερατογένεσης. Ποτέ δεν αναγνώρισε το ρωμαϊκό δίκαιο την ιδιότητα του «τέκνου» σε πλάσματα με φυσική δυσπλασία, τερατώδη δηλαδή ή αλλόκοτα,¹⁷ ή σε «εκτρώματα», νεογνά δηλαδή που είχαν βγει από το μητρικό σώμα προτού συμπληρωθεί ο ελάχιστος χρόνος της κύησης που ανερχόταν σε επτά μήνες.¹⁸ Έτσι όμως προέκυπταν προβλήματα που αντι-

ζείται είναι, αν ήλθε στον κόσμο ζωντανός χωρίς καμία παρέκκλιση [στη μορφή], να μην είναι δηλαδή τέρας). Πρβλ. και την απόδοση του χωρίου στα Βασιλικά (35.8.39): Έάν ὑπεξούσιος κυοφορούμενος ἀμνημόνευτος ἐάθῃς ἐν διαθήκῃ τεχθῇ μὲν, φωνὴν δὲ μὴ ἀφήσῃ, ἢ ὅλως τέλειος γεννηθῇ ζῶν, καὶν ἅμα τῷ πεσεῖν ἐν τῷ ἐδάφει ἐτελεύτησεν ἢ ἐν ταῖς χερσὶ τῆς ἰατρίνης, ῥήγνυσι τὴν διαθήκην (BT σ. 1582₁₀₋₁₃).

16. D. 50.16.129: «PAULUS libro primo ad legem Iuliam et Papiam. Qui mortui nascuntur, neque nati neque procreati videntur, quia numquam liberi appellari potuerunt». Πρβλ. B. 2.2.124: Ὁ τεχθεὶς νεκρὸς οὔτε γεννᾶσθαι δοκεῖ, οὔτε παῖς λέγεται (BT σ. 36₈₋₉).

17. D. 1.5.14: «PAULUS libro quarto sententiarum. Non sunt liberi, qui contra formam humani generis converso more procreantur: veluti si mulier monstrosus aliquid aut prodigiosus enixa sit. Partus autem, qui membrorum humanarum officia ampliavit, aliquatenus videtur effectus et ideo inter liberos connumerabitur». Πρβλ. B. 46.1.11: Οὐκ εἰσὶ παῖδες οἱ παρὰ τὴν φύσιν τικτόμενοι τεράστιοι· οἷς δὲ περισσεύουσι μέλη παῖδές εἰσιν (BT σ. 2118₁₈₋₁₉). Δεν κρίνεται ἀσκοπη ἡ παράθεση τοῦ πολὺ διαφωτιστικοῦ σχολίου τοῦ Στεφάνου ἐπὶ τοῦ παραπάνω χωρίου τοῦ Πανδέκτη: Οἱ παρὰ τὸν κοινὸν τε καὶ συνειθισμένον τῆς ἀνθρωπείας μορφῆς τε καὶ φύσεως τύπον τικτόμενοι οὐ νομίζονται παῖδες οὔτε ἰνποτεστάτε τῶν οἰκείων πατέρων εἰσίν, οἷον ἐὰν μόστροσον ἢ προδιγίσον τέχῃ ἢ γυνή. Καὶ μόστροσον μὲν ἐστὶ τὸ ἔχον ἀνθρώπου καὶ ἐτέρου ζώου συγκεκραμένην μορφήν, ὡς ἐνθα τίκεται παιδίον κέρατα ἔχον· προδιγίσον δὲ ἐστὶ τὸ κατὰ μηδὲν ἐν τῇ οἰκείᾳ μορφῇ τύπον σῶζον τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς· τυχὸν γὰρ ἐτέχθη κυνὸς ἢ χοίρου τύπον ἐπέχον. Τὸ μὲν οὖν μόστροσον τε καὶ προδιγίσον τῆς τῶν παίδων ἐκβάλλεται προσηγορίας. Ὁ μέντοι τοκετός, ὅς πλεονάζει πρὸς τὴν χρεῖαν τῶν ἀνθρωπίνων μελῶν, τουτέστιν εἰ πλεονάζει τι καὶ οὐκ ἐλλείπει τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὸ τεχθὲν (τί γάρ, ὅτι ἐξ εἶχε δακτύλους;), τοῦτο οὔτε μόστροσον οὔτε προδιγίσον ἐστίν, ἀλλ' ὡς δοκοῦν τέλειον τετέχθαι κατὰ τοὺς τῆς φύσεως ὅρους τὸ βρέφος μετὰ τῶν γνησίων τοῦ οἰκείου πατρὸς τάττεται παίδων (Basilicorum libri LX, Series B: Scholia, ediderunt H. J. SCHELTEMA / D. HOLWERDA (εφεξῆς: BS), Groningen κ.λπ. 1965, σ. 2731₁₆₋₂₈). Πρβλ. καὶ τὴν διάταξιν B. 2.2.36, ὅπου αποδίδεται σε ἐλληνικὴν παράφρασιν τοῦ χωρίου D. 50.16.38: Τέρας ὀρίζεται ὁ Λαβεὼν ἅπαν τὸ παρὰ φύσιν ἐκάστου πράγματος γεννηθὲν καὶ γεγονός. Δύο δὲ εἶδη τεράτων ἐστίν· ἓν, ὅσάκις τι παρὰ φύσιν τίκεται, τρισὶ χερσὶ τυχὸν ἢ ποσὶν ἢ ἄλλῳ τινὶ μέρει τοῦ σώματος ἐναντίῳ τῇ φύσει ὄντι πεπλασμένῳ, ἕτερον δέ, ὅταν τι τερατῶδές ἐστίν, ὅπερ οἱ Ἕλληνες φάντασμα καλοῦσιν (BT σ. 26₉₋₁₃). Βλ. ἀκόμη τὴν τελευταία φράση στο χωρίο τοῦ Κώδικα 6.29.3 πρὶν πάλιν ἐπὶ τῇ σημ. 15. Πρβλ. καὶ KASER, ὁ.π. σ. 272 σημ. 19.

18. Βλ. D. 1.5.12 = B. 46.1.9, καθὼς καὶ τὸ σχετικὸν σχόλιον BS σ. 2730₂₉₋₃₂. Πρβλ. Ροπαί XX 1: Ὁ ἐπταμηνιαῖος γεννηθεὶς τέλειός ἐστι καὶ γνήσιος τοῖς γονεῦσιν. Βλ. τὴν ἐκδόσιν τοῦ Fr. SITZIA, *Le Rhopai*, [Università di Cagliari. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, I/30.] Napoli 1984, σ. 126. Παρ' ὅλα αὐτὰ μία γνωμοδότηση τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ (*Demetrii Chomatēni Ponēmata Diaphora*, ἐκδ. G. PRINZING [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 38.] Berlin κ.λπ. 2002, ἀριθμ. 46 σ. 172₁₂₄₋₁₃₇) δημιουργεῖ

μετωπίζονταν από τους νομικούς κατά περίπτωση. Αποφαίνεται λοιπόν ο Ουλπιανός, απαντώντας σε σχετικό ερώτημα, ότι θεωρείται ανθρώπινο ον ένα παιδί που γεννήθηκε με χειρουργική επέμβαση, έστω και αν παρουσίαζε ατέλειες, αρκεί να ανέπνεε.¹⁹ Από άποψη ποινικού δικαίου επιβαλλόταν η διενέργεια χειρουργικής επέμβασης για τη διάσωση του παιδιού, αν αποβίωνε γυναίκα σε κατάσταση εγκυμοσύνης πριν από τον τοκετό: Ὁ θάπτων ἔγκυον πρὶν ἢ τὸ βρέφος δι' ἀνατομῆς ἐκβληθῇ φονεύειν δοκεῖ.²⁰

Στο πλαίσιο λοιπόν της προστασίας του εμβρύου προβλέπεται, κατά την τελική ρύθμιση επί Ιουστινιανού²¹ που ενοποίησε τις προγενέστερες ρυθμίσεις του *ius civile* και του πραιτορικού δικαίου,²² ότι μπορεί αυτό να οριστεί με διαθήκη κληρονόμος, κληροδόχος ή καταπιστευματοδόχος και να γίνει επαγωγή της κληρονομίας, αν ο κληρονομούμενος (π.χ. ο πατέρας του) αποβιώσει πριν από την γέννησή του.²³ Για μεγαλύτερη μάλιστα

πολλά ερωτηματικά, επί των οποίων βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις της ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου*, III. Κληρονομικό δίκαιο, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 18.] Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σ. 6 επ.

19. D. 28.2.12: «ULPIANUS libro nono ad Sabinum. Quod dicitur filium natum rumpere testamentum, natum accipe et si exsecto ventre editus sit: nam et hic rumpit testamentum, scilicet si nascatur in potestate. Quid tamen, si non integrum animal editum sit, cum spiritu tamen, an adhuc testamentum rumpat? et tamen rumpit». Πρβλ. και το αντίστοιχο χωρίο B. 35.8.12: Ὁ τικτόμενος ὑπεξούσιος, εἰ καὶ ἀτελὴς ἦ, ἀναπνέων μέντοι, καὶ ὁ ἐξ ἀνατομῆς ῥήσσει τὴν διαθήκην (BT σ. 1580₁₄₋₁₅).

20. B. 59.2.2 (BT σ. 2722₆₋₇) με προέλευση το χωρίο του Πανδέκτη 11.8.2, στο οποίο όμως, όπως είναι ευνόητο, δεν γίνεται ρητῶς λόγος για φόνο εμβρύου, αλλά για αναίρεση μαζί με την ἔγκυο γυναίκα της ελπίδας ζωῆς (*spem animantis cum gravida peremisse videtur*).

21. C. 6.48.1.1-2 (έτ. 528/529): Καὶ ὅτι καλῶς γράφει ὁ θέλων οἷονδῆποτε πόστουμον κληρονόμον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ληγάτον καὶ φιδεϊκόμμισσον αὐτῷ καταλιμπάνει, ἐὰν δηλονότι οὐκ ἐκωλύετο αὐτοῦ κληρονομεῖν ἢ ἦν ἐν φύσει. Καὶ ὅτι οὐ συγχωρεῖ κληρονόμους γράφεσθαι ἀφανεῖς, εἰ μὴ ἄρα κυοφορούμενος εἴη· ἐπὶ γὰρ τούτου τὴν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ χρεῖαν ἀναπληροῖ ἢ γαστήρ ἢ τοῦτον φέρουσα καὶ ὁ πατήρ. Πρβλ. και *Inst.* 3.9 προοίμ., 2.20.28.

22. Βλ. τα εξελικτικά στάδια στους KASER, ό.π., τ. I σ. 684 επ., τ. II σ. 487 επ. και Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, Αθήνα 1963 (ανατύπ. Αθήνα 2008), σ. 1357 επ.

23. Βλ. τον τίτλο 25.4 του Πανδέκτη γενικῶς, καθῶς και το προοίμιο του χωρίου 37.9.1. Πρέπει να σημειωθεί, ότι το μέγιστο μέρος των διατάξεων της ιουστινιανείας κωδικοποίησης, στις οποίες γίνεται μνεία εμβρύου, ανήκει στο κληρονομικό δίκαιο. Πρβλ. στον Πανδέκτη ὁλόκληρους τους τίτλους 2 και 3 του βιβλίου 28 (= B. 35.8, 39.3 και 5), καθῶς και τις διατάξεις 29.7.8.3 (= B. 36.1.8.3), 30.15.1 (= B. 44.1.15), 36.1.21 (= B. 35.11.21) 37.6.12 (= B. 41.7.12), 40.4.7 (= B. 48.3.8) κ.ά. Με επίκεντρο τη ρήξη της διαθήκης έχει συγκεντρωθεί επιτομή των σχετικῶν διατάξεων των Βασιλικῶν στο κεφ. ξζ' του στοιχείου Δ της Βακτηρίας των Αρχιερέων, ενός συμπιλήματος των μέσων του 17ου

προστασία των συμφερόντων του καθιερώθηκε ο θεσμός του «εμβρυωρού» του ασκούσε έργα κηδεμόνος (*curator ventris*).²⁴ Ο θεσμός αυτός διατηρήθηκε σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, μαρτυρείται δε η εφαρμογή του και μέσα στον χώρο των ανακτόρων.²⁵

Ο κυοφορούμενος μπορεί όμως όχι μόνο να εγκατασταθεί κληρονόμος, αλλά και να αποκληρωθεί. Το σχετικό χωρίο των *Εισηγήσεων* (2.13.1) παρέφρασε ως εξής ο αντικήνσωρ Θεόφιλος στα *Ινστιτούτα* του: Δει δὲ τὸν διατιθέμενον οὐ μόνον τῶν ἐν φύσει, ἀλλὰ καὶ τῶν *postumoni* φροντίδα τίθεσθαι καὶ γράφειν τούτους κληρονόμους ἢ ἀποκληρονόμους ποιεῖν, ἐπείτοιγε *praeteriteucentes* ἅμα τῷ τοκετῷ *ruptan* ποιοῦσι τὴν διαθήκην. Καὶ οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἐνταῦθα διαφορὰν υἱοῦ ἢ θυγατρὸς, ἐκγόνου ἢ ἐκγόνης· *praeteriteucenton* μὲν γὰρ αὐτῶν ἔρρωται ἡ διαθήκη ἅμα τῇ γραφῇ, ἐκ δὲ τοῦ μετὰ ταῦτα τεχθῆναι, τὸν *postumoni* ἢ τὴν *postuman* ῥήγνυται ἡ διαθήκη (...). Οὐκ ἐξ αὐτῆς ἀκυροῦται τῆς γραφῆς, ἀλλ' ἐκ τοῦ τοκετοῦ· ὁθεν εἰ συμβῇ τὴν γυναῖκα ἐξ ἧς ὁ *postumos* ἠλπίζετο τίχτεσθαι ἀμβλῶναι, ἀνεμποδίστως οἱ *scriptoi* κληρονόμοι *aditeususi* τὴν κληρονομίαν.²⁶ Εἰδὼ πρέπει να σημειωθεί ότι η παραπάνω διάταξη των *Εισηγήσεων* τροποποιήθηκε – προσωρινῶς όμως μόνο, γιατί τα Βασιλικά επανέλαβαν τις διατάξεις του Πανδέκτη – από την *Εκλογή*, η οποία θεσπίζοντας μία πολύ πιο ευέλικτη λύση, δεν προβλέπει ρήξη της διαθήκης αν γεννηθεί κυοφορούμενο τέκνο που δεν είχαν μνημονεύσει οι γονεῖς στη διαθήκη τους, αλλά

αιῶνα: *Περὶ διαθήκης ἀνατροπή, καὶ ὅτι κατὰ ἑξὶ τρόπους ρήγνυται ἡ διαθήκη* (ἐκδ. Π. Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Βακτηρία Αρχιερέων* [1645], Θεσσαλονίκη [2000], σ. 668). Τον επόμενον αἰῶνα επισημαίνει τις συνέπειες της παράλειψης του κυοφορουμένου σε διαθήκη και ο Θεόφιλος Καμπανίας στο *Νομικόν* (7.20): *Πρέπει ὁ ποιῶν διαθήκην, ἂν ἡ γυνὴ του εἶναι ἐγκυος, νὰ μὴν ἀλησμονήσῃ τὸ μέλλον γεννηθῆναι τέκνον· διὰ τὴν γεννηθέν, ἀθετεῖ τὴν διαθήκην* (Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ, *Νομικόν Θεοφίλου του ἐξ Ἰωαννίνων* [1788], Θεσσαλονίκη 1960, σ. 120). Πρβλ. και κεφ. 9.7, 10.27 και 13.4 (σ. 127, 130 και 137, αντιστοίχως).

24. Βλ. D. 27.10.8 (= B. 38.10.8) για τις προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν στο πρόσωπο του εμβρυωρού, ιδίως την υποχρέωση εγγυοδοσίας, αν δεν έχει διοριστεί με απόφαση της αρχής. Πρβλ. και KASER, *ό.π.* τ. I σ. 372 σημ. 28 και σ. 699 σημ. 20 με περαιτέρω παραπομπές.

25. Κατά τη μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά (*Ρωμαϊκή ιστορία* 9.10, ἐκδ. L. SCHOPEN, Bonn 1829, τ. I σ. 439 επ.) ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Γ', ὄντας βαριά ἀρρωστος και πιστεύοντας ότι πλησίαζε το τέλος του, συνέταξε διαθήκη και ὅρισε ἐπίτροπο του κυοφορουμένου (η αυγούστα ἦταν ἐγκυος) τον μέγα δομέστικο Καντακουζηνό: *διέθετο (ενν. ο αυτοκράτωρ) δ' ἀπὸ στόματος ὁμόσαι πάντας Ῥωμαίους, σέβας ἀποδιδόναι τῇ τε συζύγῳ δεσποίνῃ (παρὴν γὰρ καὶ αὕτη ἐγκυος οὖσα καὶ ἤκουε τῶν λεγομένων) καὶ ἅμα τῷ τεχθησομένῳ παιδίῳ, ὅσα καὶ βασιλεῖ, εἰ ἄρρεν ἔσται· ἐπίτροπον δ' εἶναι τὸν Καντακουζηνὸν τὸν μέγα δομέστικον. Ἄ δὲ μόνον γραφῇ παραδοθέντα ὡς διαθήκη νενόμισται.*

26. *Theophili antecessoris Paraphrasis Institutionum*, ediderunt J. H. A. LOKIN / R. MEIJERING / B. H. STOLTE / N. VAN DER WAL, Groningen 2010, σ. 324⁶⁻¹⁶.

συνυπολογισμό του νεοφερμένου μαζί με τα ήδη γεννημένα αδέλφια του.²⁷ Η αποκλήρωση μπορεί ωστόσο να είναι και σιωπηρή, όπως τουλάχιστον προκύπτει από διάταξη της Εισαγωγής που επανέλαβε και ο Πρόχειρος Νόμος: ...ὅταν στρατιώτου υἱὸς ἐγκυμονούμενος παρ' αὐτοῦ ἐν τῇ ποιήσει τῆς διαθήκης ἡγνοήθῃ· εἰ γὰρ γνοὺς αὐτὸν ἐσιώπησεν, οὐ ῥήγνυται ἡ διαθήκη.²⁸

Εκτός από τον διορισμό εμβρυωρού είχε θεσπιστεί με *rescriptum* η «επιθεώρηση» της εγκύου (*inspectio ventris*) με πλήρες σύστημα ασφαλιστικών μέτρων, ιδίως αν αμφισβητείτο η εγκυμοσύνη σε περίπτωση διαζυγίου ή αν υπήρχε κίνδυνος υποβολιμαίου τοκετού. Στον Πανδέκτη 25.4.1 εκτίθεται λεπτομερώς το περιστατικό που παρέσχε αφορμή για την εισαγωγή της ρύθμισης. Λόγω του ενδιαφέροντος που εμφανίζουν τα προβλεπόμενα μέτρα δεν κρίνεται άσκοπη η παράθεση αποσπασμάτων από τα Βασιλικά 31.7.1, όπου, με γενίκευση της ρύθμισης, παραφράζεται στα ελληνικά το κείμενο του Πανδέκτη: Ἐὰν μετὰ διαζύγιον ὁ μὲν ἀνὴρ λέγῃ τὴν γαμετὴν ἐγκυμονεῖν, αὐτὴ δὲ διαρνητῇ, ἐπιλέγεται ὁ ἄρχων τρεῖς μαίας δοκίμους τὴν τέχνην καὶ τὴν πίστιν, καὶ θεωροῦσιν. Καὶ εἴ τρεῖς εἴτε καὶ αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν ἐγκυμονεῖν, δέχεται φύλακα, ὥς ἂν εἰ αὐτὴ τοῦτο ᾗτησεν. Εἰ δὲ αἱ τρεῖς εἴτε αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν μὴ ἐγκυμονεῖν, οὐ δέχεται φύλακα (...). Εἰ δὲ ἐρωτωμένη εἴπῃ ἐγκυμονεῖν, χώρα τῷ δόγματι· εἰ δὲ ἀρνεῖται, τότε αἱ μαῖαι προσκαλοῦνται, οὐ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικὸς, ἀλλὰ παρὰ τοῦ ἄρχοντος, καὶ ἐπιλέγεται ὁ ἄρχων οἶκον σεμνῆς γυναικὸς καὶ θεωρεῖται ἐν αὐτῷ ἡ γυνή. Εἰ δὲ μὴ ἀνάσχηται ἐλθεῖν εἰς τὸν οἶκον ἢ θεωρηθῆναι, ὁ ἄρχων αὐτὴν ἀναγκάζει. (...) Ἐὰν τοῦ ἀνδρὸς τελευτήσαντος ἡ γυνή φησιν ἐγκυμονεῖν, ὀφείλει δεύτερον τοῦ μηνὸς παραγγέλλειν οἷς διαφέρει ἢ προκουράτορσιν αὐτῶν, ἵνα εἰ βούλονται πέμψωσι τὰς ὀφειλούσας ἐπιδεῖν τὴν γαστέρα. Πέμπονται δὲ πέντε γυναῖκες ἐλεύθεραι καὶ ἀφορῶσι καὶ οὐδεμία τούτων ἀκούσης τῆς γυναικὸς ἅπτεται τῆς γαστρὸς αὐτῆς. Τίττει δὲ ἐν οἴκῳ σεμνῆς γυναικὸς ἐπιλεγομένῳ παρὰ τοῦ ἄρχοντος. Πρὸ τριάκοντα δὲ ἡμερῶν τοῦ νομίζειν τίττειν στελλέτω τὴν παραγγελίαν ἡ γυνή. Μὴ ἐχέτω δὲ ὁ κοιτῶν εἰς ὃν τίττει πολλές εἰσόδους, ἀλλὰ μίαν· εἴπερ δὲ εἰσὶ καὶ λοιπαί, σάνισι ταύτας ἀποφράττειν. Καὶ πρὸ τῆς οἰκίας τρεῖς ἐλεύθεροι καὶ τρεῖς ἐλεύθεραι καὶ

27. E. 5.5: Εἰ δὲ καὶ μετὰ τὴν τῆς διαθήκης ποιήσιν ἐπιγεννηθῇ αὐτοῖς βρέφος ἐγκυμονούμενον, αἱ μὲν ἐλευθερίαι καὶ τὰ λεγὰτα κατὰ τὴν τῆς τοιαύτης διαθήκης κρατεῖτωσαν δύναμιν, τὸ δὲ γεννώμενον συνεισερχέσθω τοῖς λοιποῖς ἀδελφοῖς καὶ συγχληρονομεῖτω (L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt am Main 1983, σ. 190³⁷⁴⁻³⁷⁷).

28. Εισαγωγή 32.1 = Πρόχειρος Νόμος 25.2 (JGR τ. Β' σ. 332 καὶ 173, αντιστοιχῶς).

δύο στρατιῶται φυλάττουσι καὶ τοὺς εἰς τὸν κοιτῶνα πολλάκις εἰσιόντας ψηλαφῶσιν. Ἀλλὰ καὶ τὰς φυλαττούσας καὶ διδομένας μετὰ τῶν μαιῶν γυναῖκας μὴ ἐγκυμονεῖν. Ἐστῶσαν δὲ φῶτα τρία· ἡ γὰρ σκοτία συμβάλλεται τῷ ποιῶντι ὑποβολιμαῖον.²⁹ Στη συνέχεια ορίζει η διάταξη του Πανδέκτη ὅτι μετὰ τον τοκετό το παιδί που γεννήθηκε επιδεικνύεται στους ενδιαφερομένους (εννοείται, ἀπὸ λόγους κληρονομικῆς διαδοχῆς) ἢ στους πληρεξουσίους τους. Εξυπακούεται ὅτι ὁ κίνδυνος υποβολιμαίου τοκετού προερχόταν κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τις μαιέες. Στις Pauli sententiae II.24.9 παραδίδεται διάταξη, κατὰ την οποία ἀν μαιία διέπραττε αὐτό το ἀδίκημα υποβαλλόταν στὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν.³⁰

Σε περίπτωση διαζυγίου μπορούσε ὅμως ἡ παραπάνω πρωτοβουλία, σύμφωνα με τὸ συγκλητικὸ δόγμα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τέκνων (senatus consultum Plancianum), νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν γυναῖκα, ἡ ὁποία – ἡ ἴδια ἢ ὁ ἐξουσιαστής της – εἶχε δικαίωμα, μέσα σε ἀποκλειστικὴ προθεσμία 30 ἡμερῶν ἀπὸ τὸ διαζύγιο, νὰ ἀναγγεῖλει στὸν τέως σύζυγό της ὅτι εἶναι ἐγκυος ἀπὸ αὐτόν. Ὁ τελευταῖος εἶχε τὴ δυνατότητα εἴτε νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν πατρότητα εἴτε νὰ ἀποστείλῃ φύλακες γιὰ τὴν προστασία τοῦ κυοφορουμένου.³¹

Γιὰ τὸν χρόνο τῆς κυοφορίας μπορούσε ἡ μητέρα νὰ ζητήσῃ διατροφή σε βάρος τῆς μελλοντικῆς κληρονομίας, τὴν ὁποία ἐξασφάλιζε λαμβάνοντας τὴ νομὴ της.³² Εἰδικὴ μάλιστα διάταξη προέβλεπε, ὅτι ἡ σχετικὴ αἴτηση τῆς μητέρας ἐκδικαζόταν κατ' ἐξαίρεση καὶ κατὰ τις ἡμέρες, κατὰ τις ὁποῖες δὲν λειτουργοῦσαν τὰ δικαστήρια λόγω ἀργίας.³³ Στὸ πλαίσιο τῆς προ-

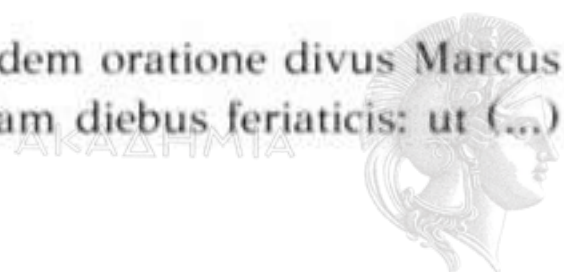
29. BT σ. 1534₆-1535₉. Πρὸβλ. στοὺς M. KASER / K. HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*, [Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.4.] München 1996, τὶς παραπομπές στὸ λήμμα D. 25.4.1 (σ. 683) ὡς πρὸς τὴ δικονομικὴ πλευρά (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

30. «Obstetricem, quae partum alienum attulit, ut supponi possit, summo supplicio adfici placuit» (*Fontes iuris Romani antejustiniani*, edd. J. BAVIERA / A. C. FERRNI / J. FURLANI, Florentiae 1940, τ. II σ. 350).

31. Βλ. D. 25.3.1 = B. 31.6.1 (BT σ. 1529 επ.). Γιὰ τὶς διαδικαστικὲς λεπτομέρειες βλ. KASER / HACKL, ὁ.π. σ. 683 (λήμμα D. 25.3.1). Τὴν τριακονθήμερη αὐτὴ προθεσμία μνημόνευσε ὁ συντάκτης τῶν *Ροπῶν* στὸ κεφ. XI 16 (SITZIA, ὁ.π. σ. 110).

32. Βλ. ἀπὸ τὸ σχόλιο 1 σε B. 39.1.6 τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα: (...) ὁ πραιτωρ ἐπήγαγεν οὕτως· εἰ δὲ καὶ ποστοῦμος πραετέριτος καταλειφθῇ, καὶ τούτῳ δίδωμι τὴν κοντραταβούλλας τεχθέντι. Πρὸ γὰρ τῆς γεννήσεως οὐ δίδωμι μὲν διακατοχὴν (τοῖς γὰρ ἐν φύσει τε οὔσι καὶ μὴ μεμνηόσι διδόναι τὰς διακατοχὰς ἐπαγγέλλεται), πέμπει δὲ αὐτὸν εἰς νομὴν τὴν λεγομένην uentrisnómine, ἵνα δόξῃ διὰ τῆς γαστρὸς ἐπιβαίνειν ὥσπερ τῆς τῶν πατρῶων πραγμάτων νομῆς (BS σ. 2297₃₋₈). Γιὰ τὴν παραπομπὴ στὴ νομὴ (in possessionem missio) γενικῶς βλ. ὁλόκληρο τὸν τίτλο 19 τοῦ βιβλίου 37 τοῦ Πανδέκτη, που ἐξελληνίστηκε στὰ *Βασιλικά* 40.4.4-13.

33. D. 2.12.2: «IDEM (ULPIANUS) libro quinto ad edictum. Eadem oratione divus Marcus in senatu recitata effecit de aliis speciebus praetorem adiri etiam diebus feriaticis: ut (...)»

στασίας του κυοφορουμένου ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη, κατά την οποία, αν η μελλοντική μητέρα είχε ζητήσει με την παραπάνω διαδικασία την παραχώρηση της νομής, αναστελλόταν η δίωξη που είχε τυχόν κινηθεί εναντίον της για μοιχεία, ώστε να μη δημιουργηθεί πρόκριμα σε βάρος του κυοφορούμενου παιδιού.³⁴

Κάτω βέβαια από τη σκιά της περιπτωσιολογίας του ρωμαϊκού δικαίου αντιμετώπισαν οι νομικοί της Ρώμης απίθανα ερωτήματα. Έτσι, καταχωρίστηκε στον Πανδέκτη (5.4.3) απόσπασμα από έργο του Παύλου, όπου εκτίθεται η αμηχανία των νομικών ως προς το ύψος του μεριδίου που έπρεπε να παρακρατηθεί, αν το έμβρυο συνέτρεχε με άλλους κληρονόμους του ίδιου βαθμού συγγενείας προς τον κληρονομούμενο, γιατί ήταν άγνωστο πόσα παιδιά ήταν ενδεχόμενο να αποτελέσουν προϊόν της ίδιας εγκυμοσύνης. Στο ίδιο μάλιστα χωρίο του Πανδέκτη σώζονται διάφορες πληροφορίες για πολλαπλούς τοκετούς. Αναφέρεται εκεί περίπτωση γέννησης επταδύμων, και άλλη μίας γυναίκας από την Πελοπόννησο που λέγεται ότι έφερε στον κόσμο πέντε φορές τετράδυμα. Περισσότερο εξωφρενικό – πάντοτε κατά το ίδιο χωρίο – υπήρξε το περιστατικό μίας Αλεξανδρινής που παρουσιάστηκε στον αυτοκράτορα Αδριανό. Η γυναίκα αυτή είχε αποκτήσει πεντάδυμα, από τα οποία τα τέσσερα γεννήθηκαν περίπου ταυτοχρόνως, το πέμπτο όμως ύστερα από 40 ημέρες.³⁵

Την τελευταία διήγηση επαναλαμβάνει και ο Ιωάννης Λυδός, επιχειρώντας να δώσει εξήγηση του φαινομένου: *Τοῦτο δέ φησιν ὁ Ἡρακλείδης συμβαίνειν, ὅταν ἑξακοντισμὸς δις ἢ τρις ἀπὸ ἐγκρατείας κατ' ἀναστομώσεως εὐστοχήσῃ ἢ καὶ τῆς μήτρας ἐπανοιχθείσης μετὰ τὴν προτέραν πῆξιν κατὰ τοσοῦτον καθ' ὅσον ὁ τοκετὸς ἀριθμοῖτο.*³⁶

Οι συνθήκες της εγκυμοσύνης είχαν επιπτώσεις και στο πεδίο της προσωπικής κατάστασης του παιδιού που θα ερχόταν στον κόσμο. Εδώ στις λύσεις που δίδονταν, όποτε προέκυπταν προβλήματα, επικρατούσε κατά

ventris nomine in possessionem mittatur. (...)». Πρβλ. B. 7.17.2: *Καὶ ἐν ταῖς ἀπράκτοις δίδονται ἐπίτροποι, (...) καὶ εἰς νομὴν πέμπεται γαστήρ...* (BT σ. 388₁₁₋₁₄).

34. D. 37.9.8: «PAULUS libro primo de adulteris. Si ventris nomine mulier missa sit in possessionem, divus Hadrianus Calpurnio Flacco differendam accusationem adulterii rescripsit, ne quod praeiudicium fieret nato». Πρβλ. B. 40.4.11: *Γαστρός εἰς νομὴν πεμπομένης ὑπερτίθεται τὸ κατ' αὐτῆς περὶ μοιχείας ἔγκλημα διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τῷ παιδί πρόκριμα* (BT σ. 1800₁₅₋₁₇).

35. Το περιστατικό παρέλαβε από τον Πανδέκτη ο συντάκτης των Ροπών στο κεφάλαιο 1/4 του αρχικού κειμένου: *Καὶ μὴν ἐν τῷ α' βιβλίῳ τῶν διγέστων τίτλος δ' δίγ. γ' ἀναφέρει ὁ Paul. τὸν Ἀέλιον γράψαντα, ὅτι ἡ ἀπ' Ἀλεξανδρείας ἀχθεῖσα πρὸς θεωρίαν Ἀδριανῶ τῷ βασιλεῖ μετὰ μ' ἡμέρας τοῦ τεκεῖν δ' παῖδας ἐν ἐνὶ καιρῷ ἔτεκε τὸν πέμπτον, (...).* Βλ. την έκδοση SITZIA, ό.π. σ. 86 (βλ. και σχόλιο στη σ. 92).

36. Βλ. την έκδοση R. WÜNSCH, *Ioannis Lydi: Liber de mensibus*, Leipzig 1898 (ανατύπ. Stuttgart 1967), σ. 137₁₀₋₁₄.

κανόνα ο *favor libertatis*. Αν η μητέρα ήταν δούλη, αλλά στο διάστημα της κυοφορίας διετέλεσε έστω και για ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα ελεύθερη – ακόμη και κατά πλάσμα δικαίου³⁷ –, το παιδί γεννιόταν ελεύθερο.³⁸ Για τον ίδιο λόγο δεν επηρεαζόταν η προσωπική κατάσταση του παιδιού από τυχόν καταδίκη της μητέρας.³⁹ Ακόμη, όπως αναφέρθηκε ήδη, αν έγκυος γυναίκα αιχμαλωτιζόταν, το παιδί της που γεννήθηκε στην αιχμαλωσία μετά την επάνοδό του στη Ρώμη θεωρείτο ελεύθερο εκ γενετής.⁴⁰ Με πολλή σαφήνεια ορίζονται αυτά στις *Εισηγήσεις* 1.4.⁴¹ Στην παράφραση του αντικήνσορα Θεοφίλου αποδίδεται αναλυτικότερα το κείμενο ως εξής: (...) οὐδὲ γὰρ βλάπτει τὴν τοῦ παιδὸς εὐγένειαν τὸ ἐκ πορνείας γενέσθαι τὴν σύλληψιν, ἀρκεῖ δὲ ἐλευθέραν εἶναι τὴν μητέρα κατὰ τὸν χρόνον τοῦ

37. Βλ. C. 8.50.13 (έτ. 294) και την εξέλιξη της διάταξης στην Εισαγωγή 16.25 (= *Πρόχειρος Νόμος* 5.4): Ὁ αἰχμάλωτον ἀγοράσας καὶ ταύτῃ μιγείς ὡς γυναικί, ὡς προλήψει δοκῶν αὐτῇ συγχωρεῖν τὸ τίμημα, εἰ τὴν φυσικὴν εὐγένειαν αὐτὴν ἀνατρέχειν συγχωρεῖ, καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς τικτομένους παῖδας νομίμους ἔχει (JGR τ. II σ. 276 και 129, αντιστοίχως).

38. D. 1.5.5: «MARCIANUS libro primo institutionum. (...) 2. Ingenui sunt, qui ex matre libera nati sunt: sufficit enim liberam fuisse eo tempore quo nascitur, licet ancilla concepit. Et e contrario si libera conceperit, deinde ancilla pariat, placuit eum qui nascitur liberum nasci. (Nec interest iustis nuptiis concepit an vulgo), quia non debet calamitas matris nocere ei qui in ventre est. 3. Ex hoc quaesitum est, si ancilla praegnas manumissa sit, deinde ancilla postea facta aut expulsa civitate pepererit, liberum an servum pariat. Et tamen rectius probatum est liberum nasci et sufficere ei qui in ventre est liberam matrem vel medio tempore habuisse». Τα ίδια αλλά με λίγο διαφορετική διατύπωση περιέχονται στις *Εισηγήσεις* 1.4. Πρβλ. B. 46.1.3 (BT σ. 2117 επ.).

39. D. 1.5.18: «IDEM (ULPIANUS) libro vicensimo septimo ad Sabinum. Imperator Hadrianus Publicio Marcello rescripsit liberam, quae praegnas ultimo supplicio damnata est, liberum parere et solitum esse servari eam, dum partum ederet. Sed si ei, quae ex iustis nuptiis concepit, aqua et igni interdictum est, civem Romanum parit et in potestate patris». (= Ο αυτοκράτωρ Αδριανός αντεπέστειλε προς τον Πουβλίκιο Μάρκελλο, ότι η ελεύθερη γυναίκα που ευρισκόμενη σε κατάσταση εγκυμοσύνης καταδικάστηκε στην εσχάτη των ποινών γεννά ελεύθερον, επικράτησε δε να διατηρείται αυτή [ανέπαφη] μέχρις ότου φέρει στον κόσμο τον καρπό της, αλλά και εκείνη που συνέλαβε σε νόμιμο γάμο, αν της επιβληθεί απαγόρευση ύδατος και πυρός, γεννά ρωμαίο πολίτη υπεξούσιο του πατέρα). Πρβλ. και B. 46.1.15(14). Το ίδιο περίπου περιεχόμενο έχει και διάταξη του Αντωνίνου Καρακάλλα: «Si ante conceptus est puer, de quo libellos dedisti, quam mater eius in metallum daretur, natus condicionis eius est, cuius ante condemnationem mater eius fuit» (C. 9.47.4). Πρβλ. B. 60.51.43: Ἐὰν τεχθῇ παῖς πρὶν ἢ ἡ μήτηρ αὐτοῦ εἰς μέταλλον δοθῇ, ἐκείνης ἐστὶ τῆς καταστάσεως, ἥστινος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἐτύγχανε πρὶν ἢ καταδικασθῇ (BT σ. 3083¹⁵⁻¹⁷). Των ειδικῶν αὐτῶν ρυθμίσεων κάνει μνεία και ο Μιχαήλ Ψελλός στη Σύνοψη των Νόμων: Κεφαλικῶς ἡ ἔγκυος ἐγκαταδικασθεῖσα / ἐλεύθερον υἱὸν γεννᾷ, δόξαν τοῦτο τοῖς νόμοις (L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σ. 175¹³⁴⁴⁻¹³⁴⁵).

40. D. 1.5.26 (βλ. το κείμενο πιο πάνω σημ. 3).

41. Βλ. πιο πάνω σημ. 38.

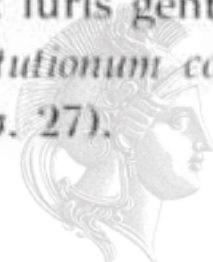
τοκετοῦ, εἰ καὶ ὁ τῆς συλλήψεως καιρὸς εἶδεν αὐτὴν δούλην. Καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου, εἰ ἐλευθέρα συλλάβῃ, καταδουλωθεῖσα δὲ ἐπειδὴ ἠνέσχετο ἑαυτὴν πραθῆναι, *ad pretium participandum* τέκῃ, ἐλεύθερον τὸ τεχθέν· ὁ γὰρ κυοφορούμενος οὐ βλαβήσεται ἐκ τῆς συμφορᾶς⁴² τῆς περιστάσεως τὴν μητέρα. Ἐπειδὴ δὲ εἰρήκαμεν ἀρκεῖν πρὸς ἐλευθερίαν τῷ παιδί τὸ ἐλευθέραν ἐν τῷ τίκτειν εἶναι τὴν μητέρα, καὶ ὅτι ἐὰν γέννηται σύλληψις ἐν ἐλευθερίᾳ, τοκετὸς δὲ ἐν δουλείᾳ, ἐλεύθερος ὁ τικτόμενος, ἐντεῦθεν ὄρα οἶον ἐζητήθη, δούλη τις οὖσα κατὰ τὸν καιρὸν ὃν συνέλαβε, τῆς δουλείας ἠλευθερώθη· ὀλίγου χρόνου παραδραμόντος κατεδουλώθη· τέτοκε μετὰ τὴν καταδούλωσιν. Σκοπήσωμεν πότερον ἐλεύθερον ἢ δοῦλον τὸ τικτόμενον. Καὶ φησιν ὁ Μαρκέλλος⁴³ ἐλεύθερον εἶναι τὸ τικτόμενον· ἀρκεῖ γὰρ τῷ ὄντι ἐν γαστρὶ τὸ κατὰ τὸν μέσον καιρὸν ἐλευθέραν εἶναι τὴν μητέρα· ὅπερ καὶ ἀληθές ἐστιν.⁴⁴ Ἡ ρύθμιση των *Εισηγήσεων* δεν υπῆρξε ὁμως ἡ αρχική ἐπὶ τοῦ θέματος. Προηγουμένως, σύμφωνα με τὸ *senatus consultum Claudianum* (54 μ.Χ.), τὸ παιδί ἐλευθέρης γυναίκας ποὺ εἶχε συλληφθεῖ ἀπὸ συνεύρεση με δούλο με τὴν ἀνοχή τοῦ κυρίου τοῦ τελευταίου ἦταν δούλος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γυναίκα διατηροῦσε τὴν ἐλευθερίαν της.⁴⁵ Ἡ

42. Συμφορὰ τῆς μητέρας θεωρεῖ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς στὴ Σύνοψη των Νόμων τὴ σύλληψη ἐκτὸς νομίμου γάμου καὶ ὄχι, ὅπως εἶναι ἡ πραγματικὴ ἐννοία τοῦ νόμου, τὴν περιέλευση σὲ κατάστασι δουλείας: Ἡ συμφορὰ δὲ τῆς μητρός, τουτέστιν ἡ πορνεία, / οὐ βλάπτει τὸν ἐν τῇ γαστρὶ, στεροῦσα τῶν πατρῶων (WESTERINK, ὁ.π. σ. 132²¹⁴⁻²¹⁵).

43. Κατὰ πάσαν πιθανότητα πρόκειται περὶ τοῦ Μαρκιανού (D. 1.5.5.2), ὅπως σωστά ἐπισημαίνουν οἱ O. BEHRENDIS / R. KNÜTEL / B. KUPISCH / H. H. SEILER, *Corpus Iuris Civilis, Die Institutionen*, Heidelberg 1993, σ. 7 σημ. 1.

44. *Theophili... Paraphrasis Institutionum* ὁ.π. σ. 28⁷-30²¹. Τὴν παράφραση αὐτὴ ἐλάβε υπόψη τοῦ ὁ συντάκτης τοῦ σχολίου 1 ἐπὶ τοῦ χωρίου B. 46.1.3, καταλήγοντας στο συμπέρασμα: Συνελόντα τοίνυν εἰπεῖν ὁ παρὰ θεραπαίνης τεχθεὶς τότε καὶ μόνον τίκεται δοῦλος, ὅτε ἡ τούτου μήτηρ καὶ δούλη οὖσα συνέλαβε καὶ δούλη διέμεινε καὶ δούλη τέτοκεν (BS σ. 2728¹⁷⁻¹⁹). Ἡ διάταξη αὐτὴ τοῦ Πανδέκτη, μέσω των *Ἰνστιτούτων* τοῦ Θεοφίλου ἢ των *Βασιλικῶν*, ἐμφανίζεται πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα σὲ συμπληματικά ἐργα, παρὰ τὸ ὅτι δὲν εἶχε πλέον πρακτικὴ σημασία. Ἐτσι περιέλαβε ἡ *Βακτηρία* των *Ἀρχιερέων* στο κεφ. ρί' τοῦ στοιχείου Δ τα ἀκόλουθα: Ἐὰν εἶναι καμία γυναίκα δουλωμένη, καὶ εἰς τὸν καιρὸν τῆς δουλοσύνης τῆς ἐγκαστρώθη, ἀφ' οὗ γοῦν ἐγκαστρώθη ἐλευθερώθη καὶ πάλιν δουλωθῇ, ὀρίζομεν νὰ εἶναι ἐλευθερωμένον τὸ παιδί, διότι σώζει νὰ τοῦ βοηθήσῃ ὁ διὰ μέσου καιρὸς ὅπου ἦτον ἐλευθερωμένον καὶ ἐκεῖνο καὶ ἡ μήτηρ τοῦ (ΑΚΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. σ. 692).

45. Πολύ διαφωτιστικὴς εἶναι ἐν προκειμένῳ οἱ *Εισηγήσεις* τοῦ Γαίου I, 84: «Ecce enim ex senatus consulto Claudiano poterat civis Romana, quae alieno servo volente domino eius coit, ipsa ex pactione libera permanere, sed servum procreare: nam quod inter eam et dominum istius servi convenerit, ex senatus consulto ratum esse iubetur. Sed postea divus Hadrianus iniquitate rei et inelegantia iuris motus restituit iuris gentium regulam, ut cum ipsa mulier libera permaneat, liberum pariat» (*Gai Institutionum commentarii IV*, [Studia Gaiana], edd. M. DAVID / H. L. W. NELSON, Leiden 1954, σ. 27).

αντίθεση αυτή προς τις αρχές του *ius gentium* ήρθη επί Αδριανού. Αντιθέτως, με διάταξη των Βαλεντινιανού, Βάλη και Γρατιανού (366), η γυναίκα περιερχόταν λόγω της συνεύρεσης με τον δούλο σε κατάσταση δουλείας – προφανώς αν έλλειπε η συναίνεση του κυρίου –, οπότε το παιδί ερχόταν στον κόσμο ως δούλος.⁴⁶

Επίσης διάταξη τελευταίας βουλήσεως (διαθήκη κ.λπ.) που περιείχε απελευθέρωση του παιδιού δούλης, είτε απευθείας είτε ως καταπίστευμα, ήταν ισχυρή, έστω και αν αυτό ήταν ακόμη κυοφορούμενο. Η σχετική διάταξη του Ιουστινιανού διευκρίνιζε μάλιστα, ότι αν τεχθούν περισσότερα παιδιά (σε περίπτωση γέννησης διδύμων, τριδύμων κ.λπ.) η απελευθέρωση ίσχυε για όλα, ανεξάρτητα από τη διατύπωση της διαθήκης, από λόγους επιείκειας.⁴⁷

Πέρα όμως από τον *status libertatis*, ήταν ενδεχόμενο να επηρεάσει ο χρόνος της σύλληψης και η εγκυμοσύνη τον *status familiae* του παιδιού. Όπως ρητώς αναφέρει ο Ιουστινιανός στη Νεαρά 89 (κεφ. 8.1), επειδή υπήρχε αμφισβήτηση, αν κατά την αντιμετώπιση προβλημάτων γνησιότητας κρίσιμος χρόνος ήταν εκείνος της σύλληψης ή του τοκετού, θέσπισε να λαμβάνεται εκείνος υπόψη που στη συγκεκριμένη περίπτωση ευνοεί περισσότερο το συμφέρον του νεογέννητου: *Καὶ ἔτι μᾶλλον ἐξ εὐλόγων τοῦτο προστέθεται λογισμῶν, ὥς εἰ πρὸ τῶν προικῶν ἐκυοφορεῖτο μὲν ὁ παῖς, ἐτέχθη δὲ μετὰ τὸ προικῶν, βοηθὸς ἑαυτῷ γίνεται ὃ γε καὶ τοῖς πρὸ αὐτοῦ τοῦτο ποιεῖν δυνάμενος. Καὶ τις ἡμῖν καὶ κανονικὸς ἐξεύρηται λόγος ἄριστα ὑφηγούμενος τὰ περὶ τῆς τῶν τικτομένων καταστάσεως. Στασιαζομένου γάρ, πότερον δεῖ τῷ τῆς συλλήψεως ἢ τῷ τῆς γεννήσεως προσέχειν καιρῷ, διανομοθετήσαμεν, ὥστε μὴ τὸν καιρὸν τῆς συλλήψεως, ἀλλὰ τὸν τοῦ τοκετοῦ σκοπεῖσθαι διὰ τὸ τῶν παίδων συμφέρον· ὥς εἴ γε συμβαίῃ τοιαύτας τινὰς ἐπινοηθῆναι περιπετείας θεμάτων, ἐν οἷς λυσιτελέστερός ἐστὶν ὁ τῆς συλλήψεως καιρὸς παρὰ τὸν τοῦ τοκετοῦ χρόνον.*

46. C.Th. 4.12.6: Si apud libi(di)nosam mulierem plus valuit cupiditas quam libertas, ancil(la f)acta est non bello, non praemio, sed conubio, ita ut eius (fili iu)go servitutis subiaceant. (= Αν μία ακόλαστη γυναίκα αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στη γενετήσια επιθυμία από την ελευθερία, καθίσταται δούλη όχι συνεπεία πολέμου ή λαφυραγωγίας, αλλά εξαιτίας συνουσίας, έτσι ώστε τα παιδιά της να πιέζονται από τον ζυγό της δουλείας). Βλ. γενικότερα για το εκ γενετής καθεστώς δουλείας KASER, ό.π. τ. Ι σ. 289.

47. C. 7.4.14.1: «Sin autem plures creati vel creatae sint, sive unius fecit mentionem sive pluraliter nuncupavit, nihilo minus omnes ad libertatem ad primam veniant cunabula, cum in ambiguis sensibus melius est, et maxime in libertate, favore eius humaniorem amplecti sententiam». (= Αν γεννηθούν δε πολλοί ή πολλές, είτε έκανε [ο διαθέτης] μνεία ενός είτε εκφράστηκε πληθυντικώς, όλοι να είναι ελεύθεροι στα πρώτα τους σπάργανα, επειδή εν αμφιβολία είναι προτιμότερο, κατεξοχήν δε σε ζητήματα ελευθερίας από εύνοια προς αυτήν, να ασπάζεται κανείς τη φιλάνθρωπότερη άποψη).

ἐκεῖνον κρατεῖν μᾶλλον παρεκελευσάμεθα ὅς συμφορώτερος τῷ τεχθέντι γενήσεται.⁴⁸

Αν μία γυναίκα βρισκόταν σε κατάσταση εγκυμοσύνης, αυτό, όπως αναφέρθηκε ήδη, επιδρούσε στην ποινική της μεταχείριση: Αναστελλόταν μέχρι τον τοκετό η εκτέλεση θανατικής και γενικότερα κεφαλικής ποινής, η υποβολή της σε εμβάσανη ανάκριση και η δίωξη για μοιχεία.⁴⁹

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στο θέμα της ἀμβλώσης που, όπως είδαμε, δεν ήταν ποινικώς αξιόλογη στο ρωμαϊκό δίκαιο.⁵⁰ Μόλις περί τα τέλη του 2ου αιώνα ή στις αρχές του 3ου, με αντιγραφή (*rescriptum*) του Σεπτιμίου Σεβήρου και του Αντωνίνου Καρακάλλα στη διάρκεια τη συμβασιλείας τους (195-211 μ.Χ.), θεσπίστηκε η δίωξη της ἀμβλώσης. Και πάλι όμως η πράξη, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε μεταξύ των ρωμαίων νομικών, δεν αξιολογήθηκε ως ανθρωποκτονία, αλλά θεωρήθηκε εξαπάτηση του άνδρα και διάψευση των προσδοκιών του να αποκτήσει διάδοχο.⁵¹ Αν δηλαδή η σχετική απόφαση είχε ληφθεί από τον άνδρα ή, τουλάχιστον, με τη συναίνεσή του, η πράξη δεν φαίνεται να ήταν ποινικώς αξιόλογη. Παρά ταύτα από δύο χωρία του Πανδέκτη προκύπτει ότι στην πράξη όσα περιστατικά ἀμβλώσης έφθαναν στη δημοσιότητα αντιμετωπίζονταν κατά περίπτωση. Έτσι, κατά τον Τρυφωνίνο που επαναλαμβάνει μαρτυρία του Κικέρωνα, σε μία γυναίκα που προέβη στην πράξη, αφού έλαβε χρήματα από τους ενδιαφερομένους, για να ματαιώσει τη γέννηση κυοφορούμενου

48. O B. BIONDI, *Il diritto romano cristiano*, τ. III, Milano 1954, σ. 196, αποδίδει τη ρύθμιση στην επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας.

49. Βλ. πιο πάνω σημ. 34 και 39. Επίσης D. 48.19.3: «IDEM (ULPIANUS) libro quarto decimo ad Sabinum. Praegnatis mulieris consumendae damnatae poena differtur quoad pariat. Ego quidem et ne quaestio de ea habeatur, scio observari, quamdiu praegnas est». (= Αναστέλλεται η ποινή της εγκύου γυναίκας που έχει καταδικαστεί σε εξαφάνιση [δηλ. σε θάνατο] μέχρις ότου γεννήσει. Εγώ μάλιστα γνωρίζω, ότι ετηρείτο, πως δεν υποβάλλεται σε [εμβάσανη] ανάκριση μέχρι τον τοκετό). Βλ. και B. 60.51.3. Πρβλ. Δ. ΔΕΛΗΣ, «Η εμβάσανη ανάκριση στο Βυζάντιο», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 43 (2011) 93-120 (98).

50. Βλ. την πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία περί των ἀμβλώσεων στους CAROLINA CUPANE / EWALD KISLINGER, "Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 35 (1985) 21-49 (ιδίως σ. 22 σημ. 6). Πρόσθεσε A. ESER, "Zwischen 'Heiligkeit' und 'Qualität' des Lebens. Zu Wandlungen im strafrechtlichen Lebensschutz", *Tradition und Fortschritt im Recht. Festschrift zum 500jährigen Bestehen der Tübinger Juristenfakultät* (1977) 377-413.

51. D. 47.11.4: «MARCIANUS libro primo regularum. Divus Severus et Antoninus rescripserunt eam, quae data opera abegit, a praeside in temporale exilium dandam: indignum enim videri potest impune eam maritum liberis fraudasse». (= Οι θείοι Σεβήρος και Αντωνίνος αντεπέστειλαν, ότι η επίτηδες εκτρώσασα πρέπει να καταδικάζεται από τον प्राίτορα σε πρόσκαιρη εξορία, επειδή μπορεί να θεωρηθεί αισχρό το να εξαπατά αυτή ατιμωρητί τον άνδρα ως προς τα τέκνα).

κληρονόμου, επεβλήθη κεφαλική ποινή. Αντιθέτως, σύμφωνα με το ίδιο χωρίο, με αυτοκρατορική «αντιγραφή» ορίστηκε ως ποινή σε γυναίκα που απέβαλε με άμβλωση, έχοντας ως κίνητρο το μίσος που έτρεφε κατά του τέως συζύγου της μετά την αποπομπή της με διαζύγιο, πρόσκαιρη εξορία.⁵² Εξάλλου, γενικεύοντας ο Ουλπιανός υποστηρίζει, ότι στη γυναίκα που με βίαια μέσα επιχειρεί να απαλλαγεί από το κύημα επιβάλλεται από τον διοικητή της επαρχίας ποινή (πρόσκαιρης) εξορίας⁵³ – ποινή, ως προς την οποία πρέπει να σημειωθεί ότι είναι σχετικώς ήπια.⁵⁴ Φαίνεται ωστόσο ότι δεν ήταν σπάνιες οι επικρίσεις ως προς την ηθική απαξία της πράξης, πράγμα που δείχνει ότι δεν υπήρχε ανεπιφύλακτη και αναντίρρητη κοινωνική αποδοχή των περιστατικών που δεν συνιστούσαν παραβίαση του ποινικού νόμου.⁵⁵

Η αντίδραση στις αντιλήψεις της Στοάς και, κυρίως, στα νομικά τους επακόλουθα προήλθε από την Εκκλησία. Από πολύ ενωρίς προσανατολίστηκε η χριστιανική διδασκαλία, πρόδηλα επηρεασμένη από την ελληνική σκέψη ως προς την αξιολόγηση των φυσικών φαινομένων, προς την άποψη, ότι το έμβρυο είναι οντολογικώς αυτοτελές. Πολύ διαφωτιστική ως προς αυτό το σημείο είναι η γνώμη του Τερτυλλιανού (περίπου 160-220). Ο γνωστός αυτός εκκλησιαστικός συγγραφέας της Δύσης, αλλά και σημαντικός νομικός, φρονούσε ότι η παρεμπόδιση της γέννησης αποτελεί ανθρωποκτονία, επειδή «άνθρωπος είναι και ο μελλοντικός (άνθρωπος)».⁵⁶ Σε άλλο ση-

52. D. 48.19.39: «TRYPHONINUS libro decimo disputationum. Cicero in oratione pro Cluentio Habito scripsit Milesiam quandam mulierem, cum esset in Asia, quod ab heredibus secundis accepta pecunia partum sibi medicamentis ipsa abegisset, rei capitalis esse damnatam. Sed et si qua visceribus suis post divortium, quod praegnas fuit, vim intulerit, ne iam inimico marito filium procrearet, ut temporali exilio coerceatur, ab optimis imperatoribus nostris rescriptum est». (= Στον λόγο του υπέρ του C.H. έγραψε ο Κικέρων, ότι μία γυναίκα από τη Μίλητο που βρισκόταν στην Ασία καταδικάστηκε για πράξη που επέσυρε κεφαλική ποινή, επειδή με φάρμακα απέβαλε τον κυοφορούμενο, έχοντας χρηματιστεί από τους κληρονόμους που θα καλούνταν μετά από αυτόν. Αλλά και rescriptum των αρίστων αυτοκρατόρων μας όρισε να τιμωρείται με πρόσκαιρη εξορία γυναίκα έγκυος που μετά το διαζύγιο άσκησε βία επί των σπλάχνων της, ώστε να μη γεννήσει γιο στον ήδη εχθρό σύζυγό της). Πρβλ., B. 60.51.36: Ἡ ἐπὶ χρήμασιν ἐκτρώσασα κεφαλικῶς τιμωρεῖται· ἡ δὲ μετὰ τὸ διαζύγιον πρὸς μῖσος τοῦ ἀνδρὸς τοῦτο ποιήσασα προσκαίρως ἐξορίζεται (BT σ. 3082¹⁸⁻²⁰).

53. D. 48.8.8: «ULPIANUS libro trigensimo tertio ad edictum. Si mulierem visceribus suis vim intulisse quo partum abigerit, constiterit, eam in exilium praeses provinciae exiget».

54. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του H. KRUMPHOLZ, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, σ. 154.

55. Πρβλ. ELISABETH KOCH, "Der Nasciturus als Rechtsgut. Historische Lehren und Begründungen", *Cupido legum* (Frankfurt am Main 1985) 87-98 (89).

56. *Apologeticum* 9.8: «Nobis vero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est

μείο του έργου του προβάλλονται οι σχετικές αντιλήψεις του με σαφέστερη διατύπωση: «Ο καρπός μέσα στο μητρικό σώμα είναι άνθρωπος από τη στιγμή που έχει σχηματιστεί πλήρως η μορφή του».⁵⁷

Ανάμεσα στα επιχειρήματά του ξεχωρίζει η επίκληση ενός χωρίου της Παλαιάς Διαθήκης που είναι σκόπιμο να δούμε πριν προχωρήσουμε σε άλλες πηγές του δικαίου της Εκκλησίας. Πρόκειται για το χωρίο Έξοδος 21.22-23, όπου αντιμετωπίζεται η περίπτωση, κατά την οποία στη διάρκεια συμπλοκής μεταξύ δύο ανδρών τραυματίζεται μία γυναίκα σε κατάσταση εγκυμοσύνης και εξαιτίας αυτού του συμβάντος αποβάλλει το κυοφορούμενο.

Εδώ πρέπει να παρεμβληθεί η προβληματική σχετικά με κάποιες διαφορές ανάμεσα στο εβραϊκό και στο ελληνικό κείμενο της μετάφρασης των Εβδομήκοντα που αναφέρονται στις ποινικές συνέπειες της πράξης. Καθένα από τα δύο κείμενα διακρίνει δύο περιπτώσεις, με άμεση επίπτωση στο είδος της ποινής: στη μία περίπτωση περιουσιακή ποινή, στην άλλη θανάτωση του υπαιτίου. Η διαφοροποίηση ανάμεσά τους εντοπίζεται στον καθορισμό της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος.

Κατά το εβραϊκό κείμενο η πρώτη περίπτωση συνίσταται στην απλή αποβολή του εμβρύου, χωρίς άλλες συνέπειες· η δεύτερη, αντιθέτως, στην επέλευση μίας «διαρκούς ζημίας». Ως τέτοια ζημία αντιλαμβάνονται οι ερμηνευτές του χωρίου τον θάνατο της γυναίκας – μία άποψη που βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τις δικαϊκές αντιλήψεις των Βαβυλωνίων και των Χετταίων, δηλαδή των λαών που διαβίωναν σε άμεση γειτνίαση με τους Εβραίους.⁵⁸

Από τους Εβδομήκοντα δόθηκε στο χωρίο αυτό της Εξόδου άλλο εννοιολογικό περιεχόμενο: Ἐὰν δὲ μάχωνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξωσιν γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσιν, καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς μὴ ἐξεικονισμένον, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται· καθότι ἂν ἐπιβάλῃ ὁ ἀνὴρ τῆς γυναικός, δώσει με-

prohibere nasci, nec refert natam quis eripiat animam an nascentem disturbet. Homo est et qui est futurus; etiam fructus omnis iam in semine est». Βλ. την έκδοση στο *Corpus Christianorum*, series latina I, Tertulliani opera, pars I, Turnholti 1954, σ. 103. Πρβλ. και Α. BECK, *Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian*, [Schriften der Königsberger Gelehrten-Gesellschaft, Geisteswissenschaften, Kl. 7.2.] Halle 1930 (ανατύπ. Aalen 1967) σ. 95.

57. *De anima* 37.2: «Ex eo igitur fetus in utero homo, a quo forma completa est». Βλ. Tertulliani opera (ό.π.), pars II σ. 839.

58. Βλ. για το εβραϊκό κείμενο και την ερμηνεία του FR. J. DÖLGER, "Das Lebensrecht des ungeborenen Kindes und die Fruchtabtreibung in der Bewertung der heidnischen und der christlichen Antike", *Antike und Christentum* 4 (1933) 1-61 (3 επ.), Πρόσθεσε KOCH, ό.π. σ. 90 επ. και P. LERCH, "Das Lebensrecht des ungeborenen Kindes und die Fruchtabtreibung in der Bewertung der heidnischen und christlichen Antike", *Medizin und Ideologie* 3 (1997) 26-29.

τὰ ἀξιώματος· ἐὰν δὲ ἐξεικονισμένον ᾦν, δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς, (...). Στο κείμενο των Ο' διαπιστώνουμε ότι δεν τίθεται ζήτημα θανάτου της γυναίκας και ότι το όλο θέμα συγκεντρώνεται στον θάνατο του κυοφορούμενου. Εδώ το κριτήριο για τη διάκριση των δύο περιπτώσεων είναι το αν το έμβρυο ήταν «εξεικονισμένον», αν είχε δηλαδή λάβει ή όχι ανθρώπινη μορφή.

Είναι προφανές ότι η διατύπωση αυτή βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από φιλοσοφικές, αλλά και ειδικές επιστημονικές (ιατρικής κυρίως φύσης) αντιλήψεις, που επικρατούσαν κατά τον 3ο π.Χ. αιώνα ως προς την εξέλιξη του εμβρύου μέσα στο σώμα της μητέρας, και ανάγονταν στη διδασκαλία του Αριστοτέλη. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος υπεστήριζε, όπως είναι γνωστό, ότι το έμβρυο αρχίζει να «ζει», όταν αποκτήσει την ικανότητα να κινείται, και ότι αυτό συμβαίνει επί μεν των αρρένων περί την 40ή ημέρα μετά τη σύλληψη, επί δε των θηλέων περί την 90ή.⁵⁹

Η επίδραση του χωρίου της Πεντατεύχου γίνεται αισθητή όχι μόνο στα ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα του δικαίου της Εκκλησίας από τον 2ο έως τον 4ο αιώνα, αλλά και σε κείμενα κοσμικής προέλευσης, όπως τα προερχόμενα από τον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα (15/10 π.Χ.– μετά το 40 μ.Χ.), ο οποίος αντί του «εξεικονισμένον» χρησιμοποιεί τον όρο «μεμορφωμένον».⁶⁰

Στο σημείο αυτό ανακύπτει όμως το ερώτημα, σε ποια χρονική στιγμή θεωρείται ότι το έμβρυο έχει ανθρώπινη μορφή; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό συνδέεται αναπόσπαστα με το ζήτημα, από ποιο χρονικό σημείο είναι ο κυοφορούμενος έμφυχο ον.

Για το συγκεκριμένο θέμα ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, που έζησε στον 2ο αιώνα († πριν το 221), παρέχει μία πληροφορία σημαντική ως προς τις αντιλήψεις που επικρατούσαν κατά την εποχή του. Κατά τη διδασκαλία ενός προγενέστερου του γέροντα, την οποία ο Κλήμης επαναλαμβάνει, το έμβρυο αποκτά ψυχή από τη στιγμή της σύλληψής του με τον εξής τρόπο. Ένας από τους αγγέλους που έχουν ως έργο την παρακολούθηση της διαδικασίας για την αναπαραγωγή των ανθρώπων έχει έτοιμη την ψυχή και την εισάγει στο ανδρικό σπέρμα. Γνωρίζοντας λοιπόν ο άγγελος τον χρόνο της σύλληψης, παρακινεί τη γυναίκα προς συνουσία, έτσι ώστε συγχρόνως

59. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι και στα Πολιτικά του Αριστοτέλη, σε ένα χωρίο (7.14 1335 b, 23-26) σχετικά με τον έλεγχο των γεννήσεων, στο οποίο συνιστάται η άμβλωση, αν σε μία οικογένεια σημειωθεί υπέρβαση του καθορισμένου αριθμού παιδιών, αναγράφεται ρητώς, ότι πρὶν αἰσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζῶην, ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν (έκδοση W. D. Ross, Oxonii 1957, σ. 247 ή έκδοση H. Rackham, London κ.λπ. 1972 σ. 622 επ.).

60. Βλ. σχετικώς CUPANE / KISLINGER, ό.π. σ. 29 σημ. 48.

με την είσοδο του σπέρματος στη μήτρα συντελείται και η «εμφύτευση» της ψυχής.⁶¹

Η προβληματική όμως δεν σταματά εδώ, γιατί αμέσως προκύπτουν νέα ερωτήματα: Πώς δημιουργήθηκε η ψυχή; Προϋπήρχε ή πλάστηκε σε κάποια συγκεκριμένη στιγμή και πότε; Πολύ πριν από τη σύλληψη ή αμέσως πριν από αυτήν;

Από τη διήγηση του Κλήμεντος δεν προκύπτει, αν ο χριστιανός διανοητής, τον οποίο επικαλείται και που ασφαλώς ήταν οπαδός της πλατωνικής φιλοσοφίας, ασπαζόταν και την άποψη του Πλάτωνος για την προϋπαρξη της ψυχής – άποψη που συναντάμε και στα έργα του Ωριγένη († 253/4), του γνωστού φιλοσόφου από την Αλεξάνδρεια και οπαδού του Κλήμεντος.⁶² Πρέπει όμως να αναφερθεί στο σημείο αυτό, ότι παράλληλα προς την πλατωνική θεώρηση υποστηριζόταν και η άποψη, ότι η ψυχή εισέρχεται στο έμβρυο όχι κατά τη σύλληψη, αλλά από τη στιγμή που αυτό θα λάβει ανθρώπινο σχήμα και θα αρχίσει να κινείται. Σύμφωνα δε με τις ιατρικές αντιλήψεις εκείνης της εποχής συνετελείτο αυτό την 40ή ημέρα από τη σύλληψη στα αρσενικά παιδιά και την 80ή στα θηλυκά.⁶³

Αλλ' ας επιστρέψουμε στον Τερτυλλιανό και στις απόψεις του για την εμφύχωση του εμβρύου.⁶⁴ Σύμφωνα με αυτές, η είσοδος της ψυχής στο έμβρυο συντελείται με τη σύλληψη και η ψυχή μεταδίδεται κληρονομικά από τους γονείς. Η θεωρία αυτή, θεμελιωτής της οποίας υπήρξε ο Τερτυλλιανός, ονομάστηκε *traducianismus* ή *generatianismus*. Οι πολέμιοί της δέχονταν,

61. Έκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί 50₁₋₃: Ἐλεγε πρεσβύτης ζῶον εἶναι τὸ κατὰ γαστρός. Εἰσιούσαν γὰρ τὴν ψυχὴν εἰς τὴν μήτραν ἀπὸ τῆς καθάρσεως ἡτρεπισμένην εἰς σύλληψιν καὶ εἰσκριθεῖσαν ὑπὸ τινος τῶν τῇ γενέσει ἐφ'esτώτων ἀγγέλων προγινώσκοντος τὸν καιρὸν τῆς συλλήψεως κινεῖν πρὸς συνουσίαν τὴν γυναῖκα, καταβληθέντος δὲ τοῦ σπέρματος ὡς εἰπεῖν ἐξοικειοῦσθαι τὸ ἐν τῷ σπέρματι πνεῦμα καὶ οὕτως συλλαμβάνεσθαι τῇ πλάσει.... (ἐκδόση O. STÄHLIN, τ. III [Leipzig 1909] σ. 109 επ.).

62. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στους DÖLGER, ό.π. σ. 30 επ. και CUPANE / KISLINGER, ό.π. σ. 30 σημ. 57.

63. Πρβλ. E. NARDI, *Procurato aborto nel mondo greco-romano*, Milano 1971, σ. 131. Η ίδια χρονική αντιστοιχία ίσχυε, σύμφωνα με επιταγή της Παλαιάς Διαθήκης (Λευιτ. 12,1-5), και για τον χρόνο της καθάρσης των γυναικών μετά τον τοκετό. Αν δηλαδή είχαν φέρει στον κόσμο αγόρι, ο χρόνος της καθάρσης ανερχόταν σε 40 ημέρες, αν το παιδί ήταν κορίτσι, σε 80. Ο Θεοδώρητος Κύρου (α' μισό του 5ου αιώνα), ερμηνεύοντας το παραπάνω παλαιοδιαθηκικό χωρίο, προσπαθεί να εξηγήσει τη διαφορά ως εξής: (...) Τὴν δὲ διαφορὰν τῶν ἡμερῶν τινὲς οὕτως ἡρμήνευσαν, ὅτι πλείονα πόνον ὑπομένουσιν αἱ γυναῖκες γεννῶσαι τὰ θήλεα· διὸ διπλάσιον αὐταῖς εἰς ἀνάπαυλαν ἀπένειμε χρόνον (J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Series graeca* [εφεξής: P.G.], τ. 80 στ. 320 B).

64. Βλ. για τις απόψεις του Τερτυλλιανού, αλλά και γενικότερα για τα θέματα της «εμφύχωσης», το άρθρο του J. H. WASZINK, "Beseelung" στο *Reallexikon für Antike und Christentum* τ. II (1954) στ. 176-183 (181 επ.), καθώς και την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

αντιθέτως, ότι ο θεός δημιουργεί κάθε φορά για κάθε νέο ανθρώπινο ον μία νέα ψυχή (creatianismus).

Ενώ όμως, ήδη από τη σύλληψη, είναι το έμβρυο – κατά την πρώτη θεωρία – έμψυχο ον, η ανθρώπινη υπόσταση έχει ως αφετηρία τη στιγμή, κατά την οποία εμφανίζεται η ανθρώπινη μορφή, πράγμα που, σύμφωνα με τις τότε περί φυσιολογίας αντιλήψεις, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, γίνεται κατά την 40ή ή την 80ή ημέρα.

Μία συνοπτική εικόνα των απόψεων που υποστηρίζονταν κατά την εποχή του (μέσα 6ου αιώνα) για τον σχηματισμό του εμβρύου μέσα στο μητρικό σώμα, και μάλιστα σε συσχετισμό με το φύλο του, προσφέρει ο Ιωάννης Λυδός, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, στο κεφάλαιο 4.26 του έργου του *Περί μηνών*, όπου ως κρίσιμα χρονικά σημεία διακρίνει την τρίτη, την εννάτη και την τεσσαρακοστή ημέρα από τη σύλληψη, στη συνέχεια δε τον τρίτο και τον έννατο μήνα.⁶⁵

Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου όμως ο Ιωάννης Λυδός, γράφοντας για τον αριθμό επτά διατυπώνει διαφορετική άποψη ως προς τον χρόνο του τοκετού: (...) *ἔνθεν καὶ τὰ ἐπτάμηνα βρέφη τελειογονεῖσθαι πέφυκεν, ὡς Ἰπποκράτης λέγει· ἡ γὰρ τοῦ ἀριθμοῦ ψυχογονικὴ δύναμις τὰ ἐπτάμηνα τέλεια ἀποφαίνει, διότι τελείας περιόδου σφαιρικῆς ἀριθμῷ τελείῳ καὶ κοσμικῷ, τῷ ψυχοκρατητικῷ καὶ ψυχογονικῷ περιέχεται* (...).⁶⁶

Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσαν οι απόψεις αυτές να θεωρηθούν αντιφατικές. Πώς συμβιβάζεται η ιδιότητα έμψυχου όντος για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα με την έλλειψη ανθρώπινης υπόστασης κατά τον χρόνο αυτό; Εδώ πρέπει να υπομνησθεί, ότι κατά την αριστοτελική διδασκαλία, που σε μεταγενέστερους αιώνες εμφανίζεται ως η επίσημη θέση της Εκκλησίας, υπάρχει διάκριση της ψυχής σε φυτική, αισθητική και λογική. Κατά την ίδια διδασκαλία, η διαδικασία αύξησης του εμβρύου και εξέλιξής του σε άνθρωπο είναι βραδεία και ο νους στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας είναι μεν παρών, αλλά μένει για αρκετό διάστημα αδρανής.⁶⁷

Είναι προφανές ότι ο Τερτυλλιανός τελούσε υπό την επίδραση αυτής της αντίληψης. Πρέπει ακόμη να τονιστεί, ότι η άποψη αυτή ήταν πολύ διαδεδομένη και ότι ο κύκλος των πολεμίων της υπήρξε μάλλον περιορισμένος. Ο επιφανέστερος πάντως από αυτούς ήταν ο Γρηγόριος Νύσσης που υποστή-

65. Βλ. την έκδοση WÜNSCH, ό.π. σ. 84₁₄-86₁₁. Το κείμενο παρατίθεται πιο κάτω, στο Παράρτημα με αριθμό 1.

66. WÜNSCH, ό.π. σ. 35₁₁₋₁₆.

67. Βλ. Α. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, «Η γένεση της λογικής ψυχής στον Αριστοτέλη και στη χριστιανική σκέψη. Με αφορμή ένα νέο κείμενο του Αρέθα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 2 (1972) 327-336 (328 επ.).

ριξε ότι η λογική ψυχή ενυπάρχει από τη στιγμή της σύλληψης.⁶⁸ Ανάλογες απόψεις διετύπωσε – ίσως με λιγότερη κατηγορηματικότητα – και Μάξιμος ο Ομολογητής (περίπου 580-662).⁶⁹

Υπό την επίδραση των πιο πάνω αντιλήψεων δεν άργησε ο κανονικός νομοθέτης να στραφεί εναντίον όσων επιχειρούσαν αμβλώσεις. Ρητή καταδίκη τους συναντάμε ήδη στους κανόνες των πρώτων τοπικών συνόδων, δηλαδή στις αρχές του 4ου αιώνα. Τέτοιο περιεχόμενο – με πολλές επιφυλάξεις ως προς το αν εκεί εννοείται αμβλώση και όχι η θανάτωση ενός ήδη γεννημένου παιδιού – έχουν οι κανόνες 63 και 68 της συνόδου της Ελβίρας (περίπου 306). Ο πρώτος από τους δύο κανόνες ορίζει, ότι αν μία γυναίκα διέπραξε μοιχεία στη διάρκεια της απουσίας του άνδρα της και συνέλαβε από τη σχέση αυτή, στη συνέχεια δε εξόντωσε τον καρπό της, στερείται της θείας κοινωνίας ακόμη και στην επιθανάτια κλίνη, επειδή τέλεσε διπλό έγκλημα. Τα ίδια πραγματικά περιστατικά προβλέπονται και από τον δεύτερο κανόνα, με τη διαφορά ότι εκεί η υπαίτια της μοιχείας ανήκε στην τάξη των κατηχουμένων, οπότε αναβάλλεται η βάπτισή της γυναίκας μέχρι τα τέλη του βίου της.⁷⁰

Μετά από λίγα χρόνια, περίπου το 314, η σύνοδος της Αγκύρας με τον κανόνα 21 αναφέρθηκε ρητώς στην αμβλώση, προβλέποντας ως κύρωση δεκαετή αφορισμό – ποινή που ήταν ασφαλώς σημαντικά ηπιότερη από εκείνη της συνόδου της Ελβίρας.⁷¹ Κοινό χαρακτηριστικό των πιο πάνω

68. *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 30: Ὡς μήτε ψυχὴν πρὸ τοῦ σώματος, μήτε χωρὶς ψυχῆς τὸ σῶμα ἀληθὲς εἶναι λέγειν, ἀλλὰ μίαν ἀμφοτέρων ἀρχὴν (P.G. τ. 44 στ. 236 B).

69. Βλ. το έργο του *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, ειδικότερα δε το κεφάλαιο ὑπὸ τον τίτλο «Θεωρία σύντομος πρὸς τοὺς λέγοντας προϋπάρχειν ἢ μεθυπάρχειν τῶν σωμάτων τὰς ψυχάς» (P.G. τ. 91 στ. 1321-1341). Χαρακτηριστικό για τις απόψεις του εἶναι το εξῆς απόσπασμα: *Τινὲς μὲν γάρ φασιν, (...) προϋπάρχειν τῶν σωμάτων τὰς ψυχάς, τινὲς δὲ τὸ ἐναντίον, τῶν ψυχῶν προϋπάρχειν τὰ σώματα. Ἡμεῖς δὲ τὴν μέσσην ὁδὸν ὡς βασιλικὴν κατὰ τοὺς πατέρας ἡμῶν ὁδεύοντες οὔτε προὔπαρξιν οὔτε μεθύπαρξιν ψυχῆς ἢ σώματος, συνύπαρξιν δὲ μᾶλλον φαμεν, (...) (ό.π. στ. 1325 D). Πρβλ. και MARIE-HELENE CONGOURDEAU, « L'animation de l'embryon humain chez Maxime le Confesseur », *Nouvelle Revue Théologique* 111 (1989) 693-710.*

70. Can. 63: «Si qua per adulterium absente marito suo conceperit, idque post facinus occiderit, placuit nec in finem dandam esse communionem, eo quod geminaverit scelus». – Can. 68 : «Catechumena si per adulterium conceperit et praefocaverit, placuit eam in fine baptizari». Βλ. την έκδοση FR. LAUCHERT, *Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien*, [Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, 12.] Bonn 1896 (ανατύπ. Frankfurt am Main 1961) 23 και 24, αντιστοίχως.

71. *Περὶ τῶν γυναικῶν τῶν ἐκπορνεουσῶν καὶ ἀναιρουσῶν τὰ γεννώμενα καὶ σπουδαζουσῶν φθόρια ποιεῖν, ὁ μὲν πρότερος ὅρος μέχρις ἐξόδου ἐκώλυσε, φιλάνθρωπότερον δέ τι εὐρόντες ὠρίσαμεν δεκαετὴ χρόνον πληρῶσαι κατὰ τοὺς βαθμοὺς τοὺς ὠρισμένους*, Βλ. P.-P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, I/2 :

κανόνων είναι ότι συνδέουν την άμβλωση με εξώγαμες γενετήσιες σχέσεις.

Η σύνδεση άμβλώσεων και εξώγαμων σχέσεων, που αποτελεί τον κανόνα στα φιλολογικά κείμενα και του 20ού ακόμη αιώνα,⁷² εμφανίζεται πολύ ενωρίς σε ψευδεπίγραφα «αποστολικά» κείμενα. Έτσι η λεγόμενη *Αποκάλυψη του Πέτρου*, κατά την περιγραφή του κολασμού των φονέων, αναφέρεται σε άγαμες γυναίκες που (προφανώς εκτός γάμου) συνέλαβαν και προέβησαν σε έκτρωση: *αἱ ἄγαμοι συλλαβοῦσαι καὶ ἐκτρώσασαι*.⁷³

Μετά τη σύνοδο της Αγκύρας οι επόμενες χρονικώς διατάξεις κατά των άμβλώσεων περιέχονται στις κανονικές επιστολές του Μεγάλου Βασιλείου προς τον επίσκοπο Ικονίου Αμφιλόχιο, από τις οποίες προέκυψαν οι γνωστοί κανόνες του. Το περιεχόμενο του κανόνα 2 αποτελεί πιθανότατα απάντηση στο ερώτημα, αν η Εκκλησία κατά την επιμέτρηση της κανονικής ποινής λαμβάνει υπόψη τη διάκριση των εμβρύων στην Παλαιά Διαθήκη σε «εξεικονισμένα» και μη. Η απάντηση του Μ. Βασιλείου υπήρξε κατηγορηματική: *Ἡ φθείρασα κατ' ἐπιτήδευσιν φόνου δίκην ὑπέχει. Ἀκριβολογία ἐκμεμορφωμένου καὶ ἀνεξεικονίστου παρ' ἡμῖν οὐκ ἔστιν ἐνταῦθα γὰρ ἐκδικεῖται οὐ μόνον τὸ γεννησόμενον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἑαυτῷ ἐπιβουλεύσας*. διότι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες. Πρόσεστι δὲ τούτῳ καὶ ἡ φθορὰ τοῦ ἐμβρύου ἕτερος φόνος κατὰ γε τὴν ἐπίνοιαν τῶν ταῦτα τολμώντων.⁷⁴ Αποφαίνεται δηλαδή, ότι με την άμβλωση διαπράττεται ενδεχομένως διπλή ανθρωποκτονία. Η παρατήρηση αυτή του Μ. Βασιλείου ίσχυσε όχι μόνο σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και πολύ πέρα από αυτήν. Η θνησιμότητα κατά τη διάρκεια του τοκετού ήταν υψηλή,⁷⁵ και αυτό παρά το ότι μαρ-

Les canons des Synodes Particuliers, Roma 1962, σ. 71. Πρβλ. για τα ερμηνευτικά προβλήματα του εν λόγω κανόνα Σπ. Ν. ΤΡΙΑΝΟΣ, *Η άμβλωση κατά το δίκαιο της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1987, σ. 21 επ. Ως «πρότερο όρο» αντιλαμβάνεται ο Η. ΟΗΜΕ, *Kanon ekklesiastikos. Die Bedeutung des altchristlichen Kanonbegriffs*, [Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67.] Berlin-New York 1998, σ. 331-334 από μακρού ισχύουσες και παγιωμένες κανονικές διατάξεις, θεωρεί δε απίθανο να νοείται εδώ ο κανών 63 της Ελβίρας.

72. Πρόχειρο παράδειγμα προσφέρει η περίπτωση της Μαρούσας στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη που αναζητούσε τρόπο «διὰ τὴν ἐξαφανισθῆναι, εἰ δυνατόν, ὁ καρπὸς τῆς ἁμαρτίας» (Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Τα άπαντα*, έκδ. Γ. ΒΑΛΕΤΑ, τ. Α' σ. 71).

73. Βλ. το ελληνικό κείμενο στον Α. DIETERICH, *Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neu-entdeckten Petrusapokalypse*, Berlin-Leipzig ²1913. (ανατύπ. Stuttgart 1969), σ. 6 και το αιθιοπικό, με ακόμη σαφέστερο περιεχόμενο, σε γερμανική μετάφραση, στους Ε. HENNECKE / W. SCHNEEMELCHER, *Neutestamentliche Apokryphen*, τ. II, Tübingen ⁴1971, σ. 476.

74. JOANNOU, ό.π. τ. II: Les canons des Pères Grecs, Roma 1963, σ. 99 επ.

75. Μία τέτοια περίπτωση θανάτου, μάλιστα δε στο περιβάλλον της αυλής, περιγράφει ο ιστορικός Κεδρηνός, αναφερόμενος στην Ευδοξία, σύζυγο του αυτοκράτορος Αρκαδίου (395-408): *Ἐγκύου γὰρ οὕσης αὐτῆς καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ τεκεῖν ἤδη ἐπείγομένης*

τυρείται πως η γυναικολογία και η μαιευτική στα χρόνια του Βυζαντίου παρουσίαζαν αξιόλογες επιδόσεις.⁷⁶

Στη συνέχεια του κανόνα 2 προσδιορίζεται η διάρκεια της ποινής σε δέκα ετών αποκλεισμό από τη συμμετοχή στα μυστήρια, προφανώς υπό την επήρεια του κανόνα 21 της Αγκύρας.⁷⁷ Σε άλλον κανόνα, τον 80, εξομοιώνει ο επίσκοπος Καισαρείας από πλευράς ποινικής ευθύνης όσες γυναίκες καταφεύγουν σε άμβλωση με όσες προμηθεύουν τα διάφορα μέσα για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Μερικούς αιώνες μετά τις πρώτες ρυθμίσεις επανήλθε ο κανονικός νομοθέτης στο θέμα των αμβλώσεων. Έτσι, η Πενθέκτη («έν Τρούλλω») Οικουμενική Σύνοδος (691/2), η οποία μολονότι είχε επικυρώσει με τον 2ο κανόνα της όλους τους κανόνες των τοπικών συνόδων, των «Αποστόλων» και των Πατέρων (και επομένως είχε προσδώσει αυξημένο κύρος και στους παραπάνω κανόνες τους σχετικούς με την άμβλωση), θεώρησε προφανώς ανεπαρκή είτε την αντιμετώπιση του θέματος στο σύνολό του είτε την αποτελεσματικότητα της ρύθμισης. Ίσως αυτό το τελευταίο να είναι πιθανότερο.

Κρίνοντας λοιπόν οι Πατέρες της συνόδου ότι ήταν αναγκαία η θέσπιση και νέου κανόνα, όρισαν στον κανόνα 91, ότι τόσο αυτές που χορηγούν όσο και αυτές που λαμβάνουν διάφορες ουσίες για την πρόκληση άμβλωσης υπόκεινται στις ποινές του φόνου: *Τὰς τὰ ἀμβλωθρίδια διδούσας φάρμακα, καὶ τὰς δεχομένας τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, τῷ τοῦ φονέως ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλομεν.*⁷⁸ Είναι προφανές ότι το θετικό δίκαιο δεν

τέθηκε τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ αὐτῆς, καὶ ἀρξαμένης ὠδίνειν οὐκ ἤρχετο τὸ βρέφος πρὸς τοκετόν, ἀλλ' ἔμενεν ἔνδον νενεκρωμένον ἐπὶ ὅλας ἡμέρας τεσσαράκοντα. Τοῦτου τοίνυν σαπέντος ἀπέστη καὶ ἡ γαστήρ, καὶ διέξοδος τοῦ ἐμβρύου καὶ τῶν πόνων λύσις οὐκ ἦν. Ἀνθρώπου δέ τινος ἐπιθέντος αὐτῇ γραμματίον γεγοητευμένον εὐθέως ἐξήμβλωσε, καὶ σὺν τῇ ἀποβολῇ τοῦ ἐμβρύου συναπέρρηξε καὶ τὴν ἑαυτῆς ψυχὴν ἢ τριτάλαινα. Βλ. την έκδοση του I. BEKKER, *Georgius Cedrenus*, τ. I, Bonnae 1838, σ. 585¹⁹-586².

76. Πρβλ. E. KISLINGER, "Frauenheilkunde", *Lexikon des Mittelalters* 4 (1989) 878-880, καθώς και πληροφορίες για συγκεκριμένα περιστατικά από τα έργα του Μιχαήλ Ψέλλου στον R. VOLK, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 32.] München 1990, passim (βλ. στον πίνακα τα λήμματα Frauenleiden, Gebärmutter, Geburt και τα συναφή προς αυτά). Ιδιαίτερα κατατοπιστική για τα επιτεύγματα της γυναικολογίας στο Βυζάντιο είναι η δημοσίευση ενός εγχειριδίου της εποχής εκείνης, γραμμένου από μία γυναίκα γιατρό, που έχει διασωθεί στον κώδικα Laurentianus Plut. 75.3 (11ος αι.). Βλ. την έκδοση από την MARIE-HÉLÈNE CONGOURDEAU, «Métrodôra et son œuvre», στο συλλογικό έργο της EV. PATLAGEAN, *Maladie et société à Byzance*, [Collectanea, 3.] (Spoleto 1993) 57-96.

77. Πρβλ. και OHME, ό.π. σ. 558.

78. JOANNOU, ό.π. τ. I/1 σ. 227. Με αφετηρία τον καν. 91 της Πενθέκτης συγκεντρώνει ο

μεταβλήθηκε στην ουσία, εφόσον ελάχιστα διαφέρει κατά το ρυθμιστικό περιεχόμενο αυτός ο κανόνας από το τελευταίο εδάφιο του κανόνα 8 του Μ. Βασιλείου.

Με το παραπάνω κανονικό υπόβαθρο αποτέλεσαν οι αμβλώσεις προφιλέες θέμα στους συντάκτες κειμένων της εξομολογητικής φιλολογίας. Το γνωστότερο από αυτά τα κείμενα είναι το ψευδεπιγράφως αποδιδόμενο στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ' Νηστευτή Κανονάριον, συγγραφέας του οποίου υπήρξε κάποιος Ιωάννης μοναχός και διάκονος.⁷⁹ Εκεί, στο τμήμα που αφορά στις γυναίκες, αναγράφονται τα εξής: Αί δὲ γυναῖκες φαίνονται πως πλείονα ἐρευνᾶσθαι καὶ ἐξετάζεσθαι· (...) καὶ φόνους δὲ μυρίοις τρόποις διὰ τῶν συλλήψεων κατατολμῶσι· καὶ ἄλλη μὲν πρὸ τῆς συλλήψεως βοτάναις τισὶ καταμολύνειν τὴν μήτραν μὴ συλλαβέσθαι σπεύδουσai, τουτέστι κατὰ μῆνα φονεύουσai, ἄλλη δὲ μετὰ τὴν σύλληψιν,...⁸⁰ Σε ἄλλη ενότητα του έργου γίνεται διάκριση ανάμεσα στην αντισύλληψη και στην ἀμβλωση: Ἄλλο γάρ ἐστι τὸ ποιεῖν φάρμακον καὶ μηκέτι ποιῆσαι παιδίον· ὃ καὶ βαρύτερον πάντων· οὐκ οἶδε γὰρ πόσα ἔμελλε ποιεῖν, καὶ ἕτερον τὸ διὰ τριμμάτων τὸ καὶ τοῦ ἄλλου κουφότερον. Τὸ δὲ διὰ τινος βοτάνης κατὰ μῆνα ἔμβρυον ἀποκτείνειν· πάντιπου ὀλεθριώτερον καὶ περὶ τὸν φόνον φονικώτερον· (...).⁸¹

Στο πεδίο του πολιτειακού δικαίου το περιεχόμενο της κωδικοποίησης και των Νεαρών του Ιουστινιανού είναι ως προς διατάξεις αναφερόμενες στην ἀμβλωση πολύ πενιχρό.⁸² Ειδικότερα μάλιστα στους νόμους που εκ-

συντάκτης της Βακτηρίας των Αρχιερέων ιερομόναχος Ιάκωβος στο κεφ. ξη' του στοιχείου Γ όλες τις διατάξεις του κανονικού δικαίου που αφορούν στην ἀμβλωση. Από εκείνες του κοσμικού δικαίου μνημονεύει, χωρίς να αναφέρει αριθμό, τη Νεαρά 31 Λέοντος του Σοφού (βλ. πιο κάτω σημ. 84) και τα οικεία χωρία του Πανδέκτη (47.11.4 και 48.19.38.5) με βάση τον Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους 13.10, στο μέτρο που τα κείμενα των 3ου-7ου αιώνων γίνονταν αντιληπτά τον 17ο (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, ὁ.π. τ. Α' σ. 312). Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα της Βακτηρίας, επειδή, απ' όσο μου είναι γνωστό, πρόκειται για το μόνο νομικό κείμενο, στο οποίο περιγράφεται διαπόμπευση: Ἄν τις δώσῃ τίποτες νὰ τὸ πῇ γυναῖκα, διὰ νὰ σκοτωθῇ τὸ παιδίον εἰς τὴν κοιλίαν τῆς, πένης ἂν εἶναι καὶ εὐτελὲς δεῖρε τον καὶ κάτῃ τον εἰς τὸ γουμάρι μουρτζουλωμένον, εἰ δὲ εἶναι τίμιος καὶ πλούσιος, κλόπησέ τον καὶ ἐξόρισέ τον, εἰ δὲ καὶ ἀπέθανεν ἐκείνη, ὅπου ἐπῆρε τὸ βοτάνι, κόψε τὸ κεφάλι του ὅπου τὴν ἔδωκε τὸ βότανον, εἰ καὶ χωρὶς δόλον τῆς τὸ ἔδωκεν (ΑΚΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. σ. 692).

79. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2011, σ. 207 επ.

80. M. ARRANZ, *I penitenziali bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o «Secondo Kanonarion» di Basilio Monaco*, [Kanônika, 3.] Roma 1993, σ. 98.

81. ARRANZ, ὁ.π. σ. 180.

82. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η ἀμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», *Βυζαντιακά* 4 (1984) 169-189 (171 επ., 175 επ.).

δόθηκαν μετά τη δεύτερη έκδοση του Κώδικα περιορίζονται οι προβλέψεις στην καθιέρωση ως λόγου διαζυγίου με τη Νεαρά 22 (κεφ. 16.1) της διενέργειας από τη γυναίκα άμβλωσης με πρόθεσή της να ματαιώσει την ελπίδα του άνδρα της να γίνει πατέρας⁸³ – διάταξη που παραπέμπει στο *rescriptum* των Σεπτιμίου Σεβήρου και Αντωνίνου Καρακάλλα (βλ. πιο πάνω).⁸⁴

Νέα είναι η διάταξη της Εκλογής των σύρων αυτοκρατόρων (Ισαύρων, 741) που προβλέπει ποινή μαστίγωσης και εξορίας για όποια γυναίκα πορνεύση καὶ γένηται ἔγκυος καὶ ἐπιβουλεύση τῇ ἰδίᾳ γαστρὶ πρὸς τῷ ἐκτρῶσαι (17.36).⁸⁵ Εδώ γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι η σύνδεση άμβλωσης και εξώγαμων σχέσεων ανάγεται στο κανονικό δίκαιο, γιατί, για λόγους που ο καθένας καταλαβαίνει, άμβλώσεις σε περίπτωση σύλληψης σε νόμιμο γάμο δεν εμφανίζονταν στην πράξη, εκτός αν η σύλληψη είχε προέλθει από ευκαιριακή σχέση μίας έγγαμης γυναίκας, οπότε, ενόψει των βαρύτατων κυρώσεων της μοιχείας, η εγκυμοσύνη αποτελούσε όχι μόνον ατύχημα, αλλά και δυστύχημα, γι' αυτό και έπρεπε να ανακοπεί η εξέλιξή της με κάθε τρόπο.⁸⁶ Πέρα από αυτό είναι γνωστό ότι στις εταιριζόμενες γυναίκες αποτελούσε η εγκυμοσύνη σοβαρό εμπόδιο στην άσκηση του επαγγέλματός τους.⁸⁷

83. Εἰ γάρ ἡ γυνή τοσαύτη κατέχοιτο πονηρία, ὥς καὶ ἐξεπίτηδες ἀμβλῶναι καὶ τὸν ἄνδρα λυπῆσαι καὶ ἀφελῆσθαι τῆς ἐπὶ τοῖς παισὶν ἐλπίδος, (...). Το ίδιο ρυθμιστικό περιεχόμενο είχε προηγουμένως και η διάταξη του Κώδικα 5.17.11.2 (έτ. 533).

84. Αυτή η διάταξη, που παραλείφθηκε κατά την κωδικοποίηση των λόγων διαζυγίου με τη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού, επαναλήφθηκε στην Εισαγωγή 21.5 (JGR τ. Β' σ. 304). Ενόψει της αντίθεσης των δύο ρυθμίσεων περιέλαβε η Νεαρά 31 Λέοντος του Σοφού τα ακόλουθα: Διὰ τοῦτο περὶ γυναικὸς δύο κειμένων νόμων ἢ δι' ἀπέχθειαν τὴν πρὸς τὸν ἄνδρα τῷ ἐκείνου τῆς σπορᾶς καρπῷ λυμαίνεται ἀμβλώσκουσα καὶ πρὸς βίου φῶς οὐκ ἄγουσα τὴν γονὴν ἐκοῦσα, καὶ τοῦ μὲν χωρίζεσθαι τὸν ἀδικούμενον κελεύοντος, τοῦ δὲ οὐκ ἐπιτρέποντος, ἡμεῖς ὥς λυσιτελεστέρω κατὰ πολὺ προστιθέμενοι τῷ χωρίζοντι ἐκείνῳ τὸ κῆρος προσνέμεμεν (Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές Λέοντος ζ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σ. 128₁₂₋₁₇· πρβλ. και την έκδοση P. NOAILLES / A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 125₅₋₁₀). Την άμβλωση έχει περιλάβει στο κεφ. 3.7 στους λόγους διαζυγίου υπέρ του συζύγου και το Νομικόν του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας (1788), (ΓΚΙΝΗΣ, ό.π. 89).

85. Βλ. την κριτική έκδοση του BURGMANN, *Ecloga* ό.π. (σημ. 27) σ. 238.

86. Βλ. όσα παρατηρεί ο Ιωάννης Ζωναράς σχολιάζοντας τον κανόνα 2 του Μ. Βασιλείου: Λάθρα γυναίκες τινες ἀνδράσι συμφθειρόμεναι συλλαμβάνουσιν· φόβῳ δὲ γονέων ἴσως, ἢ δεσποτῶν, ἢ ἐτέρων τινῶν, ἐπιτηδεύουσιν τῶν ἐμβρύων ἀποβολὴν φαρμάκων τινῶν πόσεσιν, ἢ καὶ τρόποις ἐτέροις, καὶ φθείρουσιν τὰ κυόμενα (Γ. ΡΑΛΛΗΣ / Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. Δ', Αθήνα 1854 [ανατύπ. Αθήνα 1966 και 1997, Θεσσαλονίκη 2002], σ. 96₁₃₋₁₆). Ο Ζωναράς δεν αντιμετωπίζει στο σχόλιό του την περίπτωση έγγαμης γυναίκας, γιατί τότε θα υπήρχε συρροή με το βαρύτερο έγκλημα της μοιχείας. Το σχόλιο του Ζωναρά επαναλαμβάνει ο Ματθαίος Βλάσταρης στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον Γ 28* (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, ό.π. τ. ΣΤ' [1859] σ. 199).

87. Εκδηλώνοντας όλο το μένος του κατά της Θεοδώρας, ο ιστορικός των ιουστινιάνειων χρόνων Προκόπιος την κατηγορεί (Ανέκδοτα 9.19) ότι στη διάρκεια του πολυτά-

Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί εδώ, ότι το λεγόμενο *Παράρτημα της Εκλογής*, ένα άθροισμα από διάφορες ενότητες κειμένων που στη χειρόγραφη του παράδοση συνδέεται με το νομοθέτημα των σύρων αυτοκρατόρων, περιλαμβάνει υπό την ευρύτερή του σύνθεση και το *Μωσαϊκόν παράγγελμα*. Αυτό είναι μία συλλογή από 70 περίπου αποσπάσματα της *Πεντατεύχου*, η οποία στο απόσπασμα 27 επαναλαμβάνει το γνωστό μας χωρίο της *Εξόδου* 21.22-23 (βλ. πιο πάνω),⁸⁸ πράγμα που αποτελεί ισχυρή ένδειξη για το ότι το πρόβλημα του «εξεικονισμένου» ή μη εμβρύου δεν είχε πάψει να απασχολεί θεωρία και πρακτική.

Την παραπάνω διάταξη της *Εκλογής* συναντάμε με ορισμένες αλλαγές σε ένα κείμενο που αποτελεί «νομοπαρασκευαστικής» μορφής προσπάθεια συνδυασμού ιουστινιάνειων ρυθμίσεων με διατάξεις της *Εκλογής*, το γνωστό ως *Εκλογάδιον*,⁸⁹ καθώς και στο νομοθετικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, δηλαδή την *Εισαγωγή* (40.65) και τον *Πρόχειρο Νόμο* (39.71). Τα *Βασιλικά* επανέλαβαν τις κύριες διατάξεις της κωδικοποίησης του 6ου αιώνα και της (νεαρής) νομοθεσίας του Ιουστινιανού σχετικά με την άμβλωση, τροποποιώντας όμως το κείμενό τους, όπου αυτό ήταν αναγκαίο, ώστε να μην δημιουργείται πρόβλημα από τη συνδυασμένη εφαρμογή τους. Σχετικό είναι το περιεχόμενο – ανάλογα με το βασικό έργο, από το οποίο προήλθαν – και των συλλεκτικών ή των συμπιληματικών έργων κοσμικής προέλευσης της ίδιας περιόδου.⁹⁰

Παράλληλα συνεχίζονταν οι θεωρητικές αναζητήσεις σε σχέση με το πρόβλημα της ψυχής και της γένεσής της που συνδέεται, όπως είδαμε, άμεσα με το θέμα των αμβλώσεων. Ένα θαυμάσιο δείγμα του προσανατολισμού αυτών των αναζητήσεων μας προσφέρει ο γνωστός εκκλησιαστικός συγγραφέας και φιλόσοφος του 9ου/10ου αιώνα, ο μητροπολίτης Καισαρείας Αρέθας. Σε μία του επιστολή⁹¹ αποκρούει την αριστοτελική διδασκαλία

ραχου βίου της, ιδιαίτερα όταν ασκούσε το «σκηνικόν επάγγελμα», που αναπόσπαστα συνδεόταν τότε με την πορνεία, είχε πολλές φορές καταφύγει σε άμβλωση: *Καὶ συχνὰ μὲν ἐκύει, πάντα δὲ σχεδὸν τεχναζούσα ἐξαμβλίσκειν εὐθὺς ἴσχυε* (έκδ. Ο. VEH, *Prokop Anekdotia*, München³1981, σ. 80). Σε άλλο σημείο του έργου του (*Ανέκδοτα* 17.17, ό.π. σ. 146) ο Προκόπιος της βάζει στο στόμα, ως δικαιολογία για τις πολλές αμβλώσεις που είχε στο παθητικό της, ότι μήτηρ γενομένη τῷ σώματι ὁμοίως ἐργάζεσθαι οὐκέτι ἂν δυνατὴ εἴη.

88. Βλ. την έκδοση L. BURGMANN / SP. TROIANOS, "Nomos Mosaikos", *Fontes Minores III*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 4.] (Frankfurt am Main 1979) 126-167 (156).

89. Βλ. το κεφ. 29 του τίτλου 17 στην έκδοση D. SIMON / SP. TROIANOS, "Eklogadion und Ecloga privata aucta", *Fontes Minores II*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 3.] (Frankfurt am Main 1977) 45-86 (73).

90. Πρβλ. ΤΡΙΑΝΟΣ, «Η άμβλωση» κ.λπ., ό.π. σ. 181 επ.

91. Βλ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, ό.π. σ. 327 επ.

για την προϋπαρξη της ψυχής, πρεσβεύοντας τη δημιουργία της για κάθε συγκεκριμένο άτομο. Ως προς το ζήτημα όμως του χρόνου εισόδου της λογικής ψυχής η άποψη του Αρέθα παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί δεν συμπλέει με την επίσημη διδασκαλία της Εκκλησίας, αλλ' ακολουθεί τον Γρηγόριο Νύσσης, για τις σχετικές αντιλήψεις του οποίου έγινε ήδη λόγος.

Από το κείμενο της επιστολής προκύπτει και κάτι ακόμη πολύ σημαντικό. Ο Αρέθας αποκρούει τη θέση ότι και ο νόμος μάταιος ἔσται ὁ ἐπὶ τῶν ἀμβλώσεων, οὐ γὰρ εἰς ἄνθρωπον ἢ βλάβη.⁹² Αυτό μαρτυρεί ότι υποστηριζόταν ακόμη στην εποχή του Αρέθα η άποψη, πως οι διατάξεις που απαγορεύουν και τιμωρούν την άμβλωση δεν έχουν κανένα νόημα, αφού δεν θανατώνεται άνθρωπος. Αμφισβητείτο δηλαδή σε θεωρητικό επίπεδο, αν η ζωή του εμβρύου έπρεπε να συνιστά προστατευόμενο έννομο αγαθό.

Με το παραπάνω θέμα ασχολήθηκε και ο επίσης γνωστός φιλόσοφος και πολιτικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλός, παρουσιάζοντας μία επισκόπηση των απόψεων των χριστιανών συγγραφέων, ιδίως του Γρηγορίου Νύσσης και του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, σε σύγκριση με εκείνες των φιλοσόφων της αρχαιότητας: Πότε ἡ ψυχὴ τῷ κυουμένῳ ἐνοῦται σῶματι. Ὁ μὲν τὴν θεολογίαν μέγας Γρηγόριος ἀσαφῆς ἐστὶ περὶ τοῦτο τὸ μέρος, καὶ οὐκ ἂν αὐτὸν ῥαδίως εὖροις ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ προσκείμενον τῶν δοξῶν. Ὁ δὲ θεῖος Γρηγόριος ὁ Νυσσαεὺς καὶ ὁ πολὺς τὴν ὁμολογίαν καὶ φιλοσοφίαν Μάξιμος οὔτε πρεβυτέραν τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος, οὔτε μεταγενεστέρα τιθέασιν, ἀλλ' ὁμοῦ τῇ καταβολῇ τοῦ σπέρματος ἐπιτηδεῖου πρὸς ὑποδοχὴν ψυχῆς τυγχάνοντος, ταύτην ὑφιστάνουσι. Τῶν δὲ Ἑλλήνων οἱ πρόκριτοι, μετὰ τὴν τελείωσιν τοῦ φυσικοῦ ὀργάνου καὶ τὴν ἀποκύησιν τούτου, ἐνσπείρουσι ταύτην τῷ σῶματι, πλὴν ὅτε μὲν ἔσωθεν ἢ κατερριζωμένον τὸ ἔμβρυον, τὴν φυσικὴν ψυχὴν τούτῳ διδόασιν, ἐξελθόντι δὲ τὴν λογικὴν, καὶ προϊόντι τὴν νοερὰν.⁹³

Αλλά στο ίδιο θέμα επανέρχεται ο Μιχαήλ Ψελλός και σε άλλο πονημά του, όπου και πάλι προτάσσει τις θέσεις των αρχαίων φιλοσόφων για να συνεχίσει: Οὐ γὰρ ἡ λογικὴ ψυχὴ ὥσπερ τι πτηνὸν εἰς τὸ τυχὸν ζωγρεῖον εἰσωθείται καὶ ἐνοικίζεται, ἀλλ' εἰς τὸ ἐπιτηδεῖως ἔχον πρὸς τὴν ἐκείνης καταδοχὴν ἀπορρήτῳ συνόδῳ ἐμφύεται. Καὶ αφοῦ ἐκθέσει τα ἐπιχειρήματά του, γιατί δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο η κίνηση του εμβρύου, καταλήγει: Ἐπὰν δὲ ἔξω τῆς μήτρας γένηται τῆς ῥίζης ἀποσπασθέν, αὐτίκα τῆς λογικῆς μεταλαγχάνει ψυχῆς καὶ ζῶόν ἐστι καθαρόν.⁹⁴

92. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, ό.π., σ. 331.

93. Διδασκαλία παντοδαπή, 59 (L. G. WESTERINK, *Michael Psellus De omnifaria doctrina*, Utrecht 1948, σ. 41-12).

94. Πότε ψυχοῦνται τὰ ἔμβρυα. Βλ. τὴν ἐκδόση J. M. DUFFY / D. J. O'MEARA, *Michaelis*

Όταν και πάλι ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα ο Ψελλός σε εργίδιό του περιγραφόμενο «Εἰ τὸ ἔμβρυον ζῶον καὶ πῶς τρέφεται τοῦτο», προέβαλε – αυτή τη φορά – τις θέσεις των ιατρών: Τρισὶν ἐνέτυχον μονοβίβλοις περὶ τούτου τοῦ ζητήματος, Ἰπποκράτους, Πορφυρίου καὶ Γαληνοῦ, ὧν ὁ μὲν Ἰπποκράτης καὶ Γαληνὸς ζῶον αὐτό φασιν ἐν τῇ γαστρὶ εἶναι, καὶ κινεῖσθαι ὑπὸ ψυχῆς τὸ μὲν ἄλογον τῆς ἀλόγου, τὸ δὲ λογικὸν τῆς λογικῆς· τρέφεσθαι τε ἐν τῇ μήτρᾳ διὰ τοῦ στόματος, εἶναι γὰρ ἐν ταύτῃ θηλάς τινας καὶ στόματα δι' ὧν τρέφεται. Ὁ δέ γε Πορφύριος πολλοῖς λογισμοῖς καὶ ἀποδείξεσι διατείνεται μὴ εἶναι τὸ ἔμβρυον ζῶον μηδὲ ἐμψυχωμένον, ἀλλὰ δίκην φυτοῦ καταπεφυτεῦσθαι ἐν τῇ μήτρᾳ, καὶ κινεῖσθαι οὐχ ὑπὸ ψυχῆς, ἀλλ' ὑπὸ φύσεως, ὥσπερ δὴ καὶ τὰ δένδρα καὶ τὰ φυτὰ κινεῖσθαι εἴωθε, τρέφεσθαι τε οὐ διὰ τοῦ στόματος, ἀλλὰ διὰ τοῦ χορίου καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ· ὅθεν τοῦτον εὐθέως ἀποδεσμοῦσιν αἱ μαῖαι, ἵνα διὰ τοῦ στόματος τὸ γεννηθὲν τρέφηται.⁹⁵

Οι αντιλήψεις του Αρέθα δεν επικράτησαν στην εκκλησιαστική θεολογική σκέψη. Αυτό αποδεικνύεται από τα γραπτά δύο σοφών εκκλησιαστικών ανδρῶν του 15ου αιώνα, του Γεωργίου Σχολαρίου και του Θεοφάνους Μηδείας, σύμφωνα με τα οποία κρατούσα γνώμη ήταν, ότι ο Θεός δημιουργεί την ψυχή (εννοείται πάντοτε η λογική ψυχή) και την εγκαθιστά κατά τον πρόσφορο χρόνο μέσα στο προκαθορισμένο σώμα, στο σώμα δηλαδή που για τον σκοπό αυτό έχει δημιουργηθεί.⁹⁶

Ας δούμε τώρα ποιες ήταν οι αντιλήψεις για την εξέλιξη του εμβρύου. Αναφέρθηκε ήδη η διάκριση, κατά την οποία η εμφάνιση ανθρώπινων μορφολογικών χαρακτηριστικών στο έμβρυο εξαρτάται από το φύλο του κυοφορουμένου, συνέπιπτε δε με την 40ή ημέρα από τη σύλληψη για τα αρσενικά παιδιά και με την 80ή για τα θηλυκά. Με την πάροδο όμως του χρόνου ενοποιήθηκαν στην κοινή συνείδηση αυτά τα χρονικά όρια στις 40 ημέρες, πιθανώς εξαιτίας της ιδιαίτερης σημασίας του αριθμού 40 στη φιλοσοφία των αριθμών. Αυτή η ενοποίηση προκύπτει από τη Νεαρά 17 του Λέοντος Γ' του Σοφού, με την οποία καθορίζεται ο χρόνος βάπτισης των βρεφών: Ἀκόλουθον γάρ, ὥσπερ ἐν ὅλαις ἡμέραις τεσσαράκοντα τὸ πλήρες ἀπολαμβάνει τῆς μορφώσεως ἐν τῷ τῆς φύσεως καὶ μητρικῷ οἴκῳ, οὕτως ἐν ἰσῷ ἀριθμῷ ἡμερῶν εἰς τὸν οἶκον τῆς θείας δόξης καὶ αἰδίου πάντων πατρὸς τὰ τικτόμενα προσιέναι.⁹⁷

Pselli Philosophica minora. [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.] τ. I: Opuscula logica, physica, allegorica, alia (ed. J. M. DUFFY), Stuttgart-Leipzig 1992, αριθμ. 16, σ. 47-48.

95. Διδασκαλία παντοδαπή, 115 (ό.π. σ. 62 επ.).

96. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στον ΜΠΕΝΑΚΗ, ό.π. σ. 329 επ. σημ. 6.

97. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές κ.λπ.* (ό.π.) σ. 84⁵⁹⁻⁶³· πρβλ. και την έκδοση NOAILLES / DAIN.

Η ίδια σκέψη επαναλαμβάνεται μερικούς αιώνες αργότερα από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Συμεώνα (14ος/15ος αι.), ο οποίος παρέχει μάλιστα και πολύ ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε ως προς τις διαδοχικές φάσεις της εξέλιξης του εμβρύου μέσα στο μητρικό σώμα. Ειδικότερα, μετά την είσοδο του σπέρματος στη μήτρα το έμβρυο λαμβάνει σχήμα την τρίτη ημέρα, «πήγνυται» σε άμορφη μάζα την εννάτη και την τεσσαρακοστή αποκτά ζωή. Στον τρίτο μήνα σκιρτά, στον έκτο είναι τέλειο βρέφος και στον έννατο έρχεται στον κόσμο.⁹⁸ Με πολύ γενικότερο τρόπο είχαν περιγράψει αυτά τα στάδια οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα Ιωάννης Ζωναράς και Θεόδωρος Βάλσαμών στα ερμηνευτικά τους υπομνήματα στον κανόνα 2 του Μεγάλου Βασιλείου: *Τὸ γὰρ σπέρμα τῇ μήτρᾳ καταβαλλόμενον, πρότερον μὲν ἑξαιματοῦται, εἶτα εἰς σάρκα πῆγνυται ἀμόρφωτον, εἶτα ἐξεικονίζεται καὶ διατυποῦται εἰς μέλη καὶ μόρια.*⁹⁹

Μεγάλη συγγένεια προς το παραπάνω απόσπασμα του Συμεώνος εμφανίζει ένα χωρίο που περιέχεται στον Codex Monacensis 498 (fol. 227r), αποδιδόμενο στον Ιωάννη Δαμασκηνό: *Τὸ σπέρμα ἐν τῇ νηδύϊ καταβαλλόμενον ἐπὶ μὲν τῆς γ' ἡμέρας ἀλλοιοῦται εἰς αἷμα καὶ ὑποζωγραφεῖται ἡ καρδιά, ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης πῆγνυται εἰς σάρκα καὶ συμπιλοῦται εἰς μυελούς, ἐπὶ δὲ τῆς μ' εἰς ὄψιν τελείαν διατυποῦται. Ὅμοίως κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμερῶν καὶ ἐπὶ τῶν μηνῶν. Τῷ μὲν τρίτῳ μηνὶ κινεῖται ἐν τῇ νηδύϊ, τῷ δὲ ἐννάτῳ ἀπαρτίζεται καὶ πρὸς ἔξοδον σπεύδει. Ἡ προσέγγιση που παρατηρεῖται ανάμεσα στα κείμενα αυτά οφείλεται ασφαλώς στην κοινή τους προέλευση από ιατρικά συγγράμματα της εποχής τους ή και παλαιότερα.*

Εξίσου ενωρίς με τις αμβλώσεις εμφανίζεται στο κανονικό δίκαιο και το συναφές θέμα της σχέσης βάπτισης και εγκυμοσύνης, ειδικότερα δε η επίδραση της εγκυμοσύνης στον χρόνο βάπτισης των γυναικών. Το πρόβλημα ενέκειτο στο αν επιτρεπόταν να τελεσθεί η βάπτιση των εγκύων γυναικών πριν από τον τοκετό, ενόψει του ότι ήταν αβέβαιο αν συμβαπτίζεται μαζί με τη μητέρα και το έμβρυο. Η αβεβαιότητα αυτή δημιουργούσε τον

σ. 69³⁻⁷. Για το χωρίο αυτό βλ. Γ. ΣΠΥΡΙΑΔΗΣ, *Ο αριθμός τεσσαράκοντα παρά τοις Βυζαντινοῖς*. [Φιλοσοφική βιβλιοθήκη, 4.] Αθήνα 1939, σ. 13 επ., καθώς και G. DAGRON, «Troisième, neuvième et quarantième jours dans la tradition byzantine : temps chrétien et anthropologie», *Le temps chrétien de la fin de l'antiquité au Moyen-Âge, IIIe-XIIIe siècles* (Paris 1984) 419-430 (425).

98. Φασὶ δὲ τινες καὶ διὰ τὴν γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου· ὅτι καταβληθέντος τοῦ σπέρματος ἐν τῇ μήτρᾳ, μορφοῦται τὸ βρέφος ἐν τῇ τρίτῃ (ἐνν. ἡμέρᾳ)· τῇ ἐννάτῃ δὲ πῆγνυται καὶ τῇ τεσσαρακοστῇ ζωοῦται καὶ τελειοῦται. Ἔστι δ' ἐννοεῖν, ὅτι καὶ τῷ τρίτῳ μηνὶ σκιρτᾷ καὶ τῷ ἕκτῳ τέλειόν ἐστι βρέφος, καὶ τῷ ἐννάτῳ τίχτεται (P.G. τ. 155 στ. 689).

99. Βλ. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, *ό.π.*, τ. Δ' σ. 96²⁰⁻²³ καὶ 98²⁻⁴.

κίνδυνο, είτε να βαπτιστεί το παιδί δύο φορές, αν υποτεθεί ότι είχε αυτό φωτιστεί ήδη με το βάπτισμα της μητέρας στη διάρκεια της κύησης, είτε να μείνει αβάπτιστο, αν το βάπτισμα της εγκύου γυναίκας άφηνε ανεπηρέαστο το έμβρυο από την άποψη αυτή. Και στις δύο περιπτώσεις η ευθύνη των γονέων ήταν κατά το κανονικό δίκαιο πολύ μεγάλη.

Η συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό περιπλέχθηκε περισσότερο με τη διατύπωση της άποψης, ότι αν η μητέρα βαπτιστεί πριν λάβει το έμβρυο ανθρώπινη μορφή, δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος. Αν, αντιθέτως, το βάπτισμα τελεσθεί, αφού το κυοφορούμενο έχει «εξεικονισθεί», τότε είναι ο κίνδυνος υπαρκτός, γιατί τα έμβρυα στο στάδιο αυτό εξομοιώνονται με τα νεογέννητα βρέφη.¹⁰⁰ Για να γίνει αντιληπτή η σοβαρότητα του θέματος για την εποχή εκείνη αρκεί να υπομνησθεί, πόσο υψηλό ήταν το ποσοστό θνησιμότητας των γυναικών κατά τον τοκετό. Επομένως, η αναβολή της βάπτισης μιας εγκύου γυναίκας δεν μπορούσε να αποφασιστεί «έλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ», γιατί κινδύνευε, αν στον τοκετό παρουσιάζονταν προβλήματα, να πεθάνει αβάπτιστη.

Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε τελικά στην τοπική σύνοδο της Νεοκαισαρείας (μεταξύ 315 και 319), όπου διευκρινίστηκε με τον κανόνα 6 ότι η βάπτισμα μιας εγκύου γυναίκας σε οποιοδήποτε στάδιο της κύησης δεν περιλαμβάνει και το έμβρυο, επειδή αυτό έχει κατ' αρχήν οντολογική αυτοτέλεια: *Περὶ τῆς κυοφορούσης, ὅτι δεῖ φωτίζεσθαι ὅτε βούλεται· οὐδὲν γὰρ ἐν τούτῳ κοινωνεῖ ἢ τίκτουσα τῷ τικτομένῳ διὰ τὸ ἐκάστου ἰδίαν τὴν προαίρεσιν τὴν ἐπὶ τῇ μετανοίᾳ ἥτοι ὁμολογίᾳ δείκνυσθαι.*¹⁰¹

Η διατύπωση αυτή προκάλεσε πολλές συζητήσεις στους κύκλους των νομικών και των κανονολόγων, τόσο στη βυζαντινή εποχή, ήδη από την πρώιμη περίοδο, όσο και αργότερα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Από τους πρώτους ασχολήθηκε με αυτόν τον κανόνα ο συντάκτης του *Νομοκάνονος εἰς ἑξῆς τίτλους*, ο Ανώνυμος Εναντιοφανής, που του αφιέρωσε ιδιαίτερο κεφάλαιο, το 10ο στον 4ο τίτλο του έργου του (*Περὶ ἐγκύου βαπτιζομένης*). Εκεί επισημαίνει μία αντίφαση¹⁰² που, κατά τη γνώμη του, περιέχει

100. Βλ. σχετικῶς τα αρκετὰ μεταγενέστερα σχόλια του Ζωναρά και, ιδίως, του Βαλσαμώνος στον κανόνα 6 της συνόδου της Νεοκαισαρείας. Ο δεύτερος παρατηρεῖ: (...) Προσετέθη δὲ τῷ κανόνι τό, ὅτε βούλοιντο, διὰ τοὺς λέγοντας, πρὸ μὲν τοῦ εἰδοποιηθῆναι τὸ ἔμβρυον εἰς ἄνθρωπον, ἀκινδύνως βαπτίζεσθαι τὴν μητέρα ἐγκυμονοῦσαν, μετὰ δὲ τοῦτο οὐ καλῶς αὐτὴν βαπτίζεσθαι, διὰ τὸ εἶναι τοιαύτης διαθέσεως τὸ ἐγκυμονοούμενον, οἷας εἰσὶ καὶ τὰ ἀρτιγέννητα νήπια, τὰ μὴ δυνάμενα ὁμολογεῖν (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, ὁ.π. τ. Γ' [1853] σ. 79 επ.).

101. JOANNOY, ὁ.π. τ. I/2 σ. 77 επ.

102. Τὴν ἀντίφαση ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας ἐμμέσως με παραπομπή στο «περὶ ἐναντιοφανειῶν» ἔργο του (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, ὁ.π. τ. Α' σ. 124). Για τὴ σημασία αὐτῆς τῆς παραπομπῆς στὴν ἐρευνα ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ συντάκτη τοῦ *Νομοκάνονος εἰς*

ο Πανδέκτης, και μάλιστα σε κείμενα του Ουλπιανού (25.4.1.1, 41.3.10.2 και 50.16.26¹⁰³), ως προς το αν έχει ή όχι το έμβρυο οντολογική αυτοτέλεια. Το πρόβλημα εντοπίζεται στην απόκτηση δικαιωμάτων επί του περιεχομένου της μήτρας δούλης που εκλάπη στη διάρκεια της εγκυμοσύνης της, πριν και μετά τον τοκετό.¹⁰⁴ Ερμηνεύοντας αυτό το κεφάλαιο του Νομοκάνονος ο Θεόδωρος Βαλσαμών υποστηρίζει ωστόσο ότι η αντίφαση είναι μόνο φαινομενική. Ειδικότερα ως προς τις διατάξεις του Πανδέκτη, τις οποίες επικαλείται ο συντάκτης του Νομοκάνονος, η μεν πρώτη αφορά στο διάστημα της εγκυμοσύνης, ενώ οι δύο τελευταίες στον χρόνο μετά τον τοκετό, οπότε το νεογέννητο έχει ήδη αποχωριστεί από το μητρικό σώμα. Ούτε όμως μεταξύ κοσμικού και κανονικού δικαίου υπάρχει αντίφαση, επειδή το τελευταίο (καν. 6 Νεοκαισαρείας), οὐχὶ διὰ τὸ μὴ εἶναι μέρος τῆς κυοφορούσης τὸ κυοφορούμενον ἐπέτρεψε τὸ βάπτισμα ταύτης, μέρος γάρ ἐστίν αὐτῆς πρὸ τοῦ τεχθῆναι, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ ἐπικοινωνεῖν τὴν τίκτουσαν τῷ τικτομένῳ, ἥγουν μὴ λογίζεσθαι καὶ ταύτην ἀφώτιστον ἐκ τοῦ μὴ δύνασθαι τὸ κυοφορούμενον βαπτίσματος ὁμολογίαν ἀναδέχεσθαι.¹⁰⁵

Η ανάλυση του ίδιου κανόνα προκάλεσε την προσοχή και πολύ μεταγενέστερων ερμηνευτών. Οι συντάκτες του Πηδαλίου, μιας συλλογής με ιερούς κανόνες που εξέδωσαν το έτος 1800 οι μοναχοί Αγάπιος και Νικόδημος, αποδίδοντας συνοπτικά τις απόψεις των παλαιών ερμηνευτών ως προς την αυτοτέλεια της «προαιρέσεως» στο κείμενο του κανόνα, γράφουν σε δημώδη γλώσσα: Διότι εἰς τὸ νὰ ὁμολογήσῃ τινὰς ὅτι συντάσσεται μὲ τὸν Χριστόν, καὶ ἀποτάσσεται τὸν διάβολον ἐν τῷ βαπτίσματι, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, εἰς τὸ νὰ βαπτισθῇ τινὰς, χρειάζεται νὰ δείξῃ τὴν ἐδικήν του προαίρεσιν, ἢ δι' ἑαυτοῦ ἀμέσως, ὡς ἐπὶ τῶν ἐν ἡλικίᾳ λόγου δεκτικῇ βαπτιζομένων, ὅποια εἶναι καὶ τῆς ἐγγαστρωμένης ταύτης μητρός, ἢ διὰ μέσου τοῦ ἀναδόχου, ὡς ἐπὶ τῶν ἐν νηπιότητι βαπτιζομένων, τὸ δὲ ἐν τῇ κοιλίᾳ ἔμβρυον, οὔτε δι' ἑαυτοῦ ἢμπορεῖ νὰ δείξῃ ταύτην, μὴ ἔχον ἀκόμη προαίρεσιν, οὔτε διὰ τοῦ ἀναδόχου, ὡς μὴ ἀκόμη γεννηθέν, μήτε βαπτισθῆναι δυνάμενον.¹⁰⁶ Στις παρατηρήσεις τους επί της παραπάνω ερμηνείας εκθέτουν οι Αγάπιος και Νικόδημος τις απόψεις τους για την «εμφύχωση» του εμβρύου, που είναι ενδεικτικές για τις αντιλήψεις που

ιδ' τίτλους βλ. προχείρως ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές κ.λπ.*, ό.π. σ. 200.

103. Η αντιστοιχία των τριών διατάξεων στα Βασιλικά είναι 31.7.1.1, 50.3.10 και 2.2.24.

104. Εκτός από τις παραπάνω διατάξεις εμπλέκονται και οι D. 1.5.26 (= B. 46.1.22), 6.2.11.2-5 (= B. 15.2.11.2-5), 35.2.9 (= B. 41.1.9). Βλ. πιο πάνω σημ. 3-5.

105. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΣ, ό.π. τ. Α' σ. 125 επ.

106. Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιᾶς, Ἀγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας, παρὰ Ἀγίου ιερομονάχου καὶ Νικοδημοῦ μοναχοῦ, Ἀθήνα 1957 (ανατύπωση τῆς 3ης ἐκδόσεως Ζακύνθου 1864), σ. 389.

πικρατούσαν στους μοναχικούς κύκλους ως προς το θέμα αυτό κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.¹⁰⁷

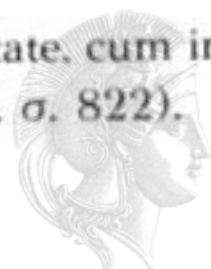
Παρά το γεγονός ότι η άμβλωση απαγορεύθηκε κατηγορηματικά, οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν απεδοκίμασαν τη θανάτωση του εμβρύου, όταν η ενέργεια αυτή αποτελούσε – κατά την ιατρική πρακτική της εποχής εκείνης¹⁰⁸ – αναγκαίο μέτρο για να σωθεί η ζωή της μητέρας. Το θέμα αυτό τίγεται από τον Τερτυλλιανό που γράφει, ότι αν η θέση του εμβρύου μέσα στη μήτρα καθιστά αδύνατο τον τοκετό, τότε πρέπει αυτό να θανατωθεί, αλλιώς θα καταστεί μητροκτόνος.¹⁰⁹

Εντύπωση όμως προκαλεί το ότι η άποψη αυτή δεν επαναλαμβάνεται σε κανένα από τα κείμενα του κανονικού δικαίου των μέσων ή των ύστερων χρόνων. Αντιθέτως μάλιστα φαίνεται, ότι με την πάροδο των αιώνων είχε αρχίσει να υπάρχει κάποια σύγχυση μεταξύ άμβλωσης και τυχαίας αποβολής του κυήματος. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρεί μία «απόκριση» του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Γ' του Γραμματικού (1084-1111), από την οποία προκύπτει ότι οι γυναίκες σε περίπτωση αποβολής του εμβρύου

107. Ὅτι τὸ ἐν τῇ μήτρᾳ εἰδοπεποιημένον ἔμβρυον δὲν εἶναι μέρος τῆς ἐγγαστρωμένης. α'. μὲν ἱκανῶς ἀπέδειξεν ὁ παρὼν κανὼν μὲ τὴν ὑπεναντίωσιν ὁποῦ κάμνει εἰς τοὺς τοῦτο λέγοντας. Εἰ γὰρ ἦν μέρος αὐτῆς, ἔπρεπε, βαπτιζομένης αὐτῆς ὅλου οὐσῆς, νὰ συμβαπτίζεται καὶ τὸ μέρος αὐτῆς. Αἰ γὰρ τῷ ὅλῳ τὸ μέρος συνακολουθεῖ. β'. ὅτι τὸ ἐξεικονισμένον ἔμβρυον ἰδίαν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ὑπόστασιν ξεχωριστὴν ἀπὸ τὴν τῆς μητρός, ὅχι μόνον διὰ τὴν ἰδίαν λογικὴν ψυχὴν ξεχωριστὴν ἀπὸ τὴν τῆς μητρός, ἥτις εἶναι χαρακτήρ ὑποστάσεως κατὰ τὸν θεῖον Δαμασκηνόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σῶμα ὁποῦ ἔχει, καὶ μὲ ὅλον ὁποῦ ἔλαβε τὴν σύστασιν, κυρίως μὲν ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ ἀνδρός, ἐπομένως δὲ καὶ ἀπὸ τὰ καταμήνια αἵματα τῆς μητρός, ἐξ ὧν ἀμφοτέρων ἡ σύλληψις αὐτοῦ ἐγένετο, ἰδίαν ὁμῶς πλουτεῖ κίνησιν καὶ κυκλοφορίαν, διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν κίνησιν τῆς μητρός, αὐτοκίνητον ὄν, καὶ ἐν τῷ τῆς μήτρας ὑγρῷ καθ' ἑαυτῷ κολυμβῶν· καὶ γ'. διὰ τὴν ἰδίαν διάταξιν τοῦ γ' τίτλου τοῦ μ' βιβλ. καὶ ἡ κς' διάταξις τοῦ ις' τίτλου τοῦ ν' βιβλ. (παρὰ Φωτίῳ τίτλ. δ' κεφ. ι') ῥητῶς διορίζουσιν ὅτι τὸ κυοφορούμενον δὲν εἶναι μέρος τῆς μητρός, ὡς ἄλλο γὰρ ἐν ἄλλῳ ἐστὶ. Ὅθεν ἀκολουθῶς, ἐπειδὴ δὲν εἶναι μέρος τῆς μητρός, ἀλλ' ἴδιον ἔχει καὶ σῶμα, καὶ ψυχὴν, καὶ κίνησιν, δὲν συμβαπτίζεται μὲ τὴν αὐτὴν ἐγγαστρωμένην μητέρα του, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ βαπτισθῇ ἰδίως καὶ καθ' ἑαυτό. Δι' ὃ οἱ λέγοντες ὅτι μέρος τῆς μητρός ἐστὶ τὸ ἔμβρυον, οὐκ ὀρθῶς λέγουσι, κἂν τὸ β' θέμα τοῦτο λέγῃ, ὡς εἵπομεν (ὁ.π. σ. 389). Σε ἀνάλογο ὕφος εἶναι γραμμένα τὰ σχόλια καὶ στο Κανονικόν του Χριστοφόρου Προδρομίτη που ἐκδόθηκε λίγο μετὰ το Πηδάλιον. Βλ. Θ. Ξ. Γιαγκού, Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 208 επ.

108. Πρβλ. Γ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἱατρικῆς, Αθήνα 1942, σ. 96 καὶ Αρ. ΕΥΓΥΧΙΑΔΗΣ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν θεραπευτικὴν, Αθήνα 1983, σ. 75. Ἡ «καισαρική τομή» ἐμφανίζεται καὶ σε ἀγιολογικά κείμενα, ὅπως στο κεφ. 28 τοῦ βίου τοῦ Πορφυρίου Γάζης ἀπὸ τὸν Μάρκο Διάκονο, ἐκδ. Η. GREGOIRE / M. A. KUGENER, Paris 1930, σ. 25¹⁸.

109. De anima 25: in ipso adhuc utero infans trucidatur necessaria crudelitate, cum in exitu obligatus denegat partum matricida, ni moriturus (Tertulliani opera, ὁ.π. σ. 822).

εξαιτίας τυχαίου περιστατικού εγκαλούνταν για φόνο. Πάντως όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται λόγος για γυναίκες που βρίσκονταν ήδη στον πέμπτο μήνα της κύησης.¹¹⁰

Συναφές είναι και το ζήτημα της τύχης του εμβρύου σε περίπτωση θανάτου της μητέρας σε πολύ προχωρημένο στάδιο της κύησης. Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται σε μία μόνο, απ' όσο μου είναι γνωστό, από τις πηγές του κανονικού δικαίου, μάλιστα δε υπό πολύ ειδική μορφή. Συγκεκριμένα υποβλήθηκε στον μητροπολίτη Εφέσου Ιωάσαφ (τέλη 14ου αι. – 1437) το ερώτημα, τί θα συμβεί, αν αυτοκτονήσει μία γυναίκα έγκυος. Η απάντηση, ως προς το έμβρυο, ήταν ότι ενταφιάζεται μαζί με τη μητέρα, εκτός αν ήταν η γυναίκα ετοιμόγεννη, οπότε μπορεί το παιδί να σωθεί με χειρουργική επέμβαση.¹¹¹

Η ρευστότητα στη διάκριση των δύο εννοιών δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί, αν σκεφθεί κανείς ότι πολλές αμβλώσεις θα εμφανίζονταν για ευνόητους λόγους από τις ενδιαφερόμενες ως (τυχαία) αποβολή. Γιαυτό και σε μία ευχή του Μεγάλου Ευχολογίου γίνεται λόγος για γυναίκα εις φόνον περιπεσοῦσαν ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως, καὶ τὸ ἐν αὐτῇ συλληφθὲν ἀποβαλλομένην, και ζητείται να συγχωρηθεί το αμάρτημα.¹¹²

Με όσα εκτέθηκαν μέχρις εδώ δεν εξαντλείται το φάσμα των σχέσεων κύησης και κυήματος με το δίκαιο. Υπολείπεται ακόμη η πλευρά που περνά μέσα από τον δίαυλο της μαγείας. Τόσο η πρόκληση σύλληψης, όσάκις ήταν αυτή επιθυμητή, όσο και η διακοπή της κύησης, όταν η συνέχισή της ήταν ανεπιθύμητη, επιδιωκόταν με τη χρήση διαφόρων ουσιών, που τελούσαν υπο αυστηρό πολιτειακό έλεγχο. Οι θανατηφόρες ή οποιεσδήποτε άλλες επιβλαβείς συνέπειες των δηλητηριωδών ουσιών αποδίδονταν στην επενέργεια υπερφυσικών δυνάμεων και κάθε σχέση με αυτές διωκόταν με αυστηρές ποινές. Η στάση αυτή του νομοθέτη είναι απόλυτα κατανοητή.

110. Βλ. ELEUTHERIA PAPAGIANNE / SPYROS TROIANOS, "Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an den Bischof von Zetunion", *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989) 234-250, ιδίως σ. 236¹⁴⁻¹⁷: Εἴ γε αἱ πέντε μῆνας ἐγκυμονοῦσαι γυναῖκες, εἰ τύχοι ταύτας ἀπό τινος πληγῆς ἐκτρώσαι τὸ ἔμβρυον, φόνου δίκην ἐνέχονται, πολλῶ μᾶλλον τὸ κρίμα δεῖ ἐκφεύγειν τῶν γεγεννημένων, ἵνα μὴ ἀφώτιστα τελευτῶσι.

111. Ερώτησις: Ἐάν τις διὰ θλίψιν ἄκραν δαρεῖς οἰκειαῖς χερσὶν ἀποθάνῃ, εἰ δὲ καὶ γυνὴ οὖσα τύχῃ ἔχουσα ἐν γαστρὶ, τί γίνεται; Απόκρισις: Τὸν τοιοῦτον ὡς αὐτόχειρα γεγονότα οὐδὲ ταφῆς ἀξιούσθαι δίκαιον, οὐδὲ ψαλμωδίας, πλὴν διὰ φιланθρωπίαν γίνεται συγκατάβασις ὀλίγη. Περὶ δὲ τοῦ ἐμβρύου, εἰ μὲν ἐγγὺς τοῦ καιροῦ ἐστὶ καὶ τετελειωμένον, γίνεται ἀνατομὴ παρὰ τῶν ἱατρῶν, εἰ δὲ μήγε συνθάπτεται τῇ μητρὶ (Α. ΚΟΡΑΚΙΔΗΣ, *Ιωάσαφ Εφέσου*, † 1437 [Ιωάννης Βλαδύντερος], *Βίος-Εργα-Διδασκαλία*, Αθήνα 1992, σ. 243⁴¹⁹-244⁴²⁶). Η απόκριση είναι εναρμονισμένη προς τη διάταξη των Βασιλικών 59.2.2 (= D. 11.8.2· βλ. πιο πάνω σημ. 20).

112. J. GOAR, *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1730 (ανατύπ. Graz 1960), σ. 271 επ. Βλ. την ίδια ευχή και στο *Ευχολόγιον το Μέγα*, έκδ. Σπ. ΖΕΡΒΟΥ, Αθήνα 1986, σ. 125 επ.

λόγω της φύσης των ουσιών αυτών, που (και τότε, όπως ακριβώς και σήμερα) σε μικρές μεν ποσότητες έχουν θεραπευτικές ιδιότητες, σε μεγάλες όμως μετατρέπονται σε φονικά όπλα, όσοι κατείχαν τις γνώσεις για την παρασκευή των φαρμάκων μπορούσαν να γίνουν ιδιαίτερα επικίνδυνοι και, επομένως, προκαλούσαν φόβο. Για τον λόγο αυτό περιέλαβε η νομοθεσία πολλές διατάξεις που αφορούσαν στη χρήση των ουσιών αυτών και σε τους ασχολούνταν με αυτές.

Επειδή το όλο θέμα είναι εξαιρετικά ευρύ, περιορίζομαι στην παράθεση της διάταξης που αφορά άμεσα στο αντικείμενό μας. «Με συγκλητικό δόγμα ορίζεται ότι εξορίζεται όποια γυναίκα χορηγήσει σε άλλη συλληπτικό, μη έχοντας μεν κακή πρόθεση, αλλ' ακολουθώντας κακό παράδειγμα, αν αυτή που το έλαβε πεθάνει», προέβλεπε ο Πανδέκτης¹¹³ – διάταξη που επαναλήφθηκε εξελληνισμένη στα Βασιλικά, χωρίς όμως προσδιορισμό του φύλου του δράστη.¹¹⁴ Η ποινή της εξορίας – πρόσκαιρης οπωσδήποτε – είναι ασφαλώς ήπια, αλλά εδώ ο νομοθέτης προσανατολίστηκε προφανώς προς την ποινή του ακούσιου φόνου, επειδή είναι αυτονόητο, πως αν αποδεικνυόταν φονική διάθεση, θα εφαρμόζονταν άλλες διατάξεις.

Αν όμως ο νομοθέτης επέδειξε επιείκεια ενόψει μιας πράξης παράνομης μεν, αλλ' από την άποψη του επιδιωκόμενου σκοπού όχι αντίθετης προς την ηθική – αφού ως στόχο είχε να βοηθήσει μια γυναίκα να εκπληρώσει τον προορισμό της –, δεν συνέβαινε το ίδιο και με την άμβλωση. Σύμφωνα με άλλη διάταξη του Πανδέκτη, όσοι δώσουν σε άλλον να πει μέσο για άμβλωση ή ερωτικό φίλτρο, ακόμη και χωρίς δόλο, λόγω του κακού παραδείγματος, αν μεν είναι «ευτελείς» τιμωρούνται με καταγκαστικά έργα σε ορυχείο, αν δε «έντιμοι», με εξορία σε νήσο και μερική δήμευση. Σε περίπτωση δε θανάτου του θύματος προβλεπόταν για τον δράστη, χωρίς ταξική διάκριση,¹¹⁵ η εσχάτη των ποινών.¹¹⁶

113. D. 48.8.3: MARCIANUS libro quarto decimo institutionum. ...2. (...) Sed ex senatus consulto relegari iussa est ea, quae non quidem malo animo, sed malo exemplo medicamentum ad conceptionem dedit, ex quo ea quae acceperat decesserit.

114. B. 60.51.39.3.2: (...) Εἰ δὲ καὶ τις μὴ κακῶ λογισμῷ δώσει γυναικὶ συλληπτικὸν καὶ ἀποθάνῃ ἢ λαβοῦσα, ἐξορίζεται (BT σ. 3004₁₀₋₁₂).

115. Πρβλ. για τη διάκριση αυτή από άποψη ποινικού δικαίου R. RILINGER, *Humiliores-Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988.

116. D. 48.19.38: IDEM (PAULUS) libro quinto sententiarum. ...5. Qui abortionis aut amatorium poculum dant, etsi dolo non faciant, tamen quia mali exempli res est, humiliores in metallum, honestiores in insulam amissa parte bonorum relegantur. Quod si eo mulier aut homo perierit, summo supplicio adficiuntur. Η διάταξη αποδόθηκε σχεδόν κατά λέξη στα Βασιλικά 60.51.35.5: Ὁ δεδωκὼς πόμα πρὸς φίλτρον ἢ ἀμβλωθρίδιον, κἂν χωρίς δόλου, εὐτελὴς μὲν ὢν μεταλλίζεται, τίμιος δὲ ἐξορίζεται μετὰ μερικῆς δημεύσεως· εἰ δὲ ἀπέθανεν ὁ πιών, ἐσχάτως τιμωρεῖται (BT 3082₄₋₇).

Στις παραπάνω διατάξεις προστέθηκαν εκείνες του κανονικού δικαίου, που μνημονεύθηκαν πιο πάνω. Επειδή όμως, όπως αναφέρθηκε ήδη, η άμβλωση συνδεόταν στην πράξη κατά κανόνα με τις εκτός γάμου ή με για άλλους λόγους αποδοκιμαζόμενες ή και απαγορευμένες (π.χ. μοναστριών¹¹⁷) σχέσεις των γυναικών, οι ενδιαφερόμενες δεν αποτολμούσαν να καταφύγουν στις υπηρεσίες κάποιου γιατρού, γιατί αυτό θα γινόταν γνωστό. Έτσι, παρά τις αυστηρές ποινές, ανθούσε το εμπόριο των σχετικών ουσιών, καθώς και η προσφορά των αντίστοιχων υπηρεσιών (πάντοτε με κίνδυνο για τη ζωή της γυναίκας) σε ύποπτους κύκλους, μάλλον αποκλειστικά γυναικείους, όπως προκύπτει και από τα νομικά κείμενα που αναφέρονται στις διδούσας τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, σε θηλυκό δηλαδή γένος.

Οι μάγοι ωστόσο δεν περιόριζαν τη δραστηριότητά τους σε θέματα σύλληψης και άμβλωσης, αλλά ήθελαν να έχουν λόγο και σε αυτόν τον τοκετό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παραδίδει ο Μάρκος ο Διάκονος στον βίο του Πορφυρίου Γάζης. Εκεί περιγράφεται ένας δύσκολος τοκετός, στον οποίο η ζωή της μέλλουσας μητέρας διέτρεχε άμεσο κίνδυνο. Η στάση του εμβρύου μέσα στη μήτρα ήταν κακή και οι γιατροί απέκλειαν τη χειρουργική επέμβαση εξαιτίας της αδυναμίας της γυναίκας. Οι γονείς της και ο άνδρας της που πίστευαν στα διάφορα μαγικά μέσα τελούσαν καθημερινώς θυσίες για την αίσια έκβαση του τοκετού, προσκάλεσαν δε μάγους και μάντεις για να βοηθήσουν, αλλά – όπως γράφει ο ιστορικός – δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα. Δεν είναι γνωστό, τί απέγινε με τη γυναίκα και αν τελικώς αυτή επέζησε.¹¹⁸ Άλλη περίπτωση είναι και αυτή που αναφέρθηκε πιο πάνω για την αυτοκράτειρα Ευδοξία.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα του συσχετισμού εμβρύου και κύησης αφενός και μαγείας αφετέρου, προστίθεται ότι όχι σπάνια αποτελούσαν τα έμβρυα στα χέρια των μάγων μέσα για την άσκηση του σκοτεινού τους έργου. Ένα πραγματικά φρικιαστικό περιστατικό παραδίδεται, με παρεμφερή διατύπωση, στα έργα δύο ιστορικών, του ομολογητή Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου, στο πλαίσιο της περιγραφής της πολιορκίας (και κατάληψης) της Περγάμου από τους Άραβες το 717. Για την αποτελε-

117. Βλ. στους FR. MIKLOSICH / J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I, Wien 1860 (ανατύπ. Αθήνα χ.χ. και Aalen 1968), σ. 548-549 τα πρακτικά δίκης ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου (Μάιος 1370), κατά τη διάρκεια της οποίας ομολογήθηκε από ιερομόναχο, που διατηρούσε σχέσεις με μοναχή, ότι υπήρξε ηθικός αυτουργός άμβλωσης. Πρβλ. MARIE-HELENE CONGOURDEAU, «Un procès d'avortement à Constantinople au 14e siècle», *Revue des Études Byzantines* 40 (1982) 103-115, που αναλύει τα στοιχεία της δίκης, δυστυχώς όμως με μάλλον απλοϊκό τρόπο.

118. Οἱ ταύτης οὖν γονεῖς καὶ ὁ ἀνὴρ ὡς ὄντες δεισιδαίμονες ἐποίουν καθ' ἑκάστην θυσίαν ὑπὲρ αὐτῆς, ἔφερον δὲ καὶ ἐπαοιδούς καὶ μάντεις, νομίζοντες αὐτὴν ὠφελεῖσθαι, καὶ οὐδὲν ἥνυσεν (GRÉGOIRE / KUGENER, *ό.π.*, σ. 25²⁰⁻²³).

σηματικότερη άμυνα της πόλης – κατά τη διήγηση – και την απόκρουση των εισβολέων, ακολουθώντας την υπόδειξη ενός μάγου, έφεραν οι κάτοικοι μία ετοιμόγεννη γυναίκα (που, κατά την εκδοχή του Νικηφόρου, έπρεπε να είναι «πρωτότοκος»), της αφαίρεσαν με καισαρική τομή το παιδί, το οποίο έβρασαν μέσα σε έναν λέβητα. Στη συνέχεια βούτηξαν το μανίκι του δεξιού τους χεριού σε αυτόν τον ζωμό όσοι επρόκειτο να πολεμήσουν στα τείχη. Στο ανόσιο αυτής της πράξης (και άρα σε θεία τιμωρία) αποδίδουν οι ιστορικοί την είσοδο των Αράβων στην πόλη.¹¹⁹

Ανεξάρτητα από την ακρίβεια της διήγησης και από το ειδικότερο ζήτημα της πηγής της,¹²⁰ το γεγονός ότι δύο αξιόπιστοι ιστορικοί την περιέλαβαν στο έργο τους μαρτυρεί πως το περιεχόμενό της ήταν, αν όχι οπωσδήποτε αληθινό, πάντως, με τα κριτήρια της εποχής εκείνης, αληθοφανές. Άλλωστε, όπως συνάγεται από πολύ παλαιότερες πηγές, φαίνεται ότι τέτοιου είδους μαγικές πρακτικές δεν ήταν ασυνήθιστες. Ο Ευσέβιος Καισαρείας, ιστορικός των πρώτων δεκαετιών του 4ου αιώνα, γράφει για τον διεκδικητή του θρόνου Μαξέντιο, ότι άλλοτε επιδιδόταν στο άνοιγμα της κοιλιάς εγκύων γυναικών και άλλοτε στην πρόβλεψη του μέλλοντος, χρησιμοποιώντας τα σπλάχνα νεογέννητων βρεφών.¹²¹ Ανάλογες κατηγορίες διατυπώνει – υπό το κράτος της θρησκευτικής αποδοκιμασίας – ο ιστορικός Γεώργιος Κεδρηνός κατά του αυτοκράτορος Ιουλιανού, του επιλεγόμενου Αποστάτου ή Παραβάτου: *Καὶ γὰρ μυρίας μὲν γυναῖκας κατὰ γαστρὸς ἐχούσας ἀνατεμὼν ὁ Ἰουλιανὸς ἐν τοῖς αὐτῶν ἐμβρύοις ἥπατοσκόπει, καὶ παιδία δὴ πολλὰ κατασφάττων ὑπὸ τὰ εἰδῶλα κατῴρυττεν.*¹²²

Υπολείπεται να εκτεθούν οι αντιλήψεις των Βυζαντινών περί ευγονικής σε συσχετισμό με τα έμβρυα και τις συνθήκες της σύλληψης. Η παρατήρηση

119. Παρατίθεται η περιγραφή του Θεοφάνη που είναι βραχύτερη: *Ἐλθὼν δὲ ὁ Μασαλμᾶς ἐν τῇ Περγᾶμῳ ταύτην παρεκάθισε καὶ παραχωρήσει θεοῦ ταύτην παρέλαβεν, ἐκ διαβολικῆς ἐνεργείας. Εἰσηγήσεσι γάρ τινος μάγου ἐνέγκαντες οἱ τῆς πόλεως ἔγκυον γυναῖκα πρὸς τὸ τεκεῖν οὔσαν, ταύτην ἀνέτεμον· καὶ λαβόντες τὸ βρέφος καὶ ἐπὶ κακκάβου ἐψήσαντες, εἰς τὴν τοιαύτην θεοβδέλυκτον θυσίαν πάντες οἱ πολεμεῖν βουλόμενοι τὰ μανίκια τῆς δεξιᾶς αὐτῶν χειρὸς κατέβαψαν καὶ ἐντεῦθεν τοῖς ἐχθροῖς παρεδόθησαν* (έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, Leipzig 1883 [ανατύπ. Hildesheim/New York 1980], σ. 390₂₀-391₂). Για το αντίστοιχο χωρίο του Νικηφόρου (κεφ. 53) βλ. C. MANGO, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 13.] Washington D.C. 1990, σ. 120 επ.

120. Βλ. για το ζήτημα αυτό W. BRANDES, "Apokalyptisches in Pergamon", *Byzantinoslavica* 48 (1987) 1-11.

121. (...) *μαγικαῖς ἐπινοίαις τοτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, τοτὲ δὲ νεογνῶν σπλάχνα βρεφῶν διερευνωμένου....* (Εκκλ. ιστορία 8.14.5). Πρβλ. K. H. LEVEN, *Medizinisches bei Eusebios von Kaisareia*, [Düsseldorfer Arbeiten zur Geschichte der Medizin, 62.] Düsseldorf 1987, σ. 89.

122. Βλ. την έκδοση BEKKER, ό.π. σ. 540₇₋₁₀.

ότι πολλά νεογέννητα παιδιά παρουσίαζαν γενετικές ανωμαλίες ή ευαισθησία σε διάφορες ασθένειες οδήγησε τους Βυζαντινούς στη διατύπωση ποικίλων σκέψεων ως προς τα αίτια αυτού του φαινομένου. Δεν εννοούμε, βεβαίως, τις θεωρίες των βυζαντινών γιατρών, αλλά νομικά κείμενα – υπό την ευρύτατη έννοια του όρου στην πλειονότητά τους.

Μοναδική περίπτωση προβολής λόγων ευγονίας με επιχειρήματα στηριζόμενα και στην κληρονομικότητα σε κείμενο νόμου αποτελούν δύο Νεαρές του Λέοντος του Σοφού, η 17η και η 112η (κατά την αρίθμηση στη Συλλογή των 113 Νεαρών). Για την πρώτη θα γίνει λόγος πιο κάτω. Η δεύτερη είναι ο νόμος, με τον οποίο θεσπίστηκε η παραφροσύνη του συζύγου ως λόγος διαζυγίου. Εκεί γράφεται μεταξύ άλλων: «Πώς θα συντελεσθεί δε η συνέχιση του γένους, όταν αποτελεί φρικαλέο θέαμα αυτό που η νόσος προσφέρει στη δύστυχη σύζυγο με μόνη την όψη του ακόμη πιο δύστυχου συζύγου, (...); Αν δε έλθει ποτέ στον κόσμο ο καρπός ενός τέτοιου άτυχου γάμου, πώς δεν θα είναι το πλάσμα αυτό βλαβερό για όλη την ανθρωπότητα; Γιατί η εξομοίωση των πραγμάτων με τους καρπούς τους αποτελεί περίπου κανόνα στη φύση».¹²³

Κατά τα λοιπά προέρχονται τα σχετικά κείμενα από το ευρύτερο πλαίσιο του κανονικού δικαίου. Την κύρια ευθύνη για την παραγωγή ελαττωματικών παιδιών απέδωσαν οι Πατέρες της Εκκλησίας στη σύλληψή τους σε ακατάλληλο χρόνο και ειδικότερα κατά τη διάρκεια της έμμηνης ρύσης της μητέρας. Η αντίληψη αυτή απαντά ήδη στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα που την ανάγει χρονικώς στη μωσαϊκή νομοθεσία: «Ὁ γοῦν αὐτός οὗτος Μωυσῆς καὶ ταῖς γαμεταῖς αὐταῖς ἀπαγορεύει πλησιάζειν, ἢν ταῖς ἐπιμηνίοις καθάρσεσιν ἐνεσχημέναι τύχωσιν. Οὐ γάρ πω εὖλογον τῷ ἀποκαθάρματι τοῦ σώματος τὸ γονιμώτατον τοῦ σπέρματος καὶ μετ' ὀλίγον ἄνθρωπον (ὄν) μολύνειν (...)».¹²⁴

Τις ίδιες σκέψεις διατυπώνει ύστερα από τρεις αιώνες ο Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης: «Ἡ γὰρ φύσις, ἥ περὶ τὴν διάπλασιν τοῦ ζώου ἀσχολεῖται ἢ περὶ τὴν κάθαρσιν»· συνέβαινε δὲ πολλάκις τὸ τοῦ ἀνδρὸς σπέρμα, τῷ ἀκαθάρτῳ τῆς θηλείας αἵματι μιγνύμενον σῶμα ἀναπλάττειν οὐ καθαρὸν, οὐδὲ εὐκρατον, ἀλλὰ ποικίλοις πάθεσιν εὐάλωτον(...)».¹²⁵

123. Γένους δὲ πόθεν ἡ διαδοχὴ φρικτὸν θέαμα καὶ μόνον ἰδεῖν τῇ ἀθλίᾳ μνηστῇ τὸν ἀθλιώτερον μνηστῆρα τῆς μανίας παρασκευαζούσης, (...); Εἰ δ' ἄρα ποτὲ καὶ γονὴν ἐξ οὗτω γάμου δυστυχοῦς ὄψεται ἥλιος, πῶς οὐ κοινὴ βλάβη τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἢ τοιαύτῃ γονῇ; Διότι συνεξομοιοῦν οἶδεν ἡ φύσις τοῖς πράγμασιν ὥς ἐπὶ πολὺ τοὺς καρπούς (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές κ.λπ.* [ό.π.] σ. 312₆₃-314₇₁; πρβλ. και την έκδοση NOAILLES / DAIN, σ. 371₂₇-373₆).

124. Βλ. την έκδ. CL. MONDÉSERT / H. I. MARROU, *Clément d'Alexandrie : Le Pédagogue*, Livre II. [Sources chrétiennes, 108.] Paris 1965, σ. 176 επ. (Παιδαγωγός II.10.921).

125. Επιστολαί, βιβλίον Β', αριθμ. 81 (P.G. τ. 78 στ. 524 Α). Πρβλ. και βιβλίον Γ' αριθμ. 46 (ό.π. στ. 761 επ.).

Την ίδια περίπου εποχή με τον Ισίδωρο έζησε και ο Θεοδώρητος Κύρου († 466), που αποφαινεται με πολύ κατηγορηματικότερο τρόπο. Στο ερώτημα, γιατί ονομάζονται «ακάθαρτες» όσες γυναίκες αποβάλλουν τὸ περιττὸν τοῦ αἵματος κατὰ φύσιν απαντά, ὅτι γίνεται, ἵνα μηδεὶς τοιαύταις συνάπτεται. Ακολουθεί δε ἡ αιτιολογία: Φασὶ γάρ τινες ἐκ τῆς τοιαύτης συναφείας καὶ λώβην καὶ λέπραν ἀπογεννᾶσθαι, τοῦ περιττώματος ἐκείνου τὰ διαπλαττόμενα πημαίνοντος σώματα.¹²⁶

Τις απόψεις του Θεοδώρητου κατὰ βάση υιοθέτησε τέσσερις αιώνες αργότερα Λέων ο Σοφός στη Νεαρά 17, όπου, αναφερόμενος στην απαγόρευση του θείου νόμου της συνεύρεσης με γυναίκες σε κατάσταση εμμηνορροίας, γράφει ὅτι ο λόγος πρέπει να αναζητηθεῖ ὄχι στην ακαθαρσία των γυναικών, ἀλλὰ μάλλον στην ἀνάγκη να τύχουν προστασίας ἀπέναντι στις υπερβολικές επιθυμίες μερικῶν ἀνδρῶν: «Κατὰ τὴ γνώμη μου αὐτά που ἀπέκλειε καὶ ο Παλαιὸς Νόμος διατήρησε [ακολουθώντας] τὴν παράδοση ο Νόμος τῆς Χάριτος, ὄχι τόσο ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ακαθαρσίας των γυναικῶν ὅσο για ἄλλους λόγους που κρύβονται στο βάθος τῆς νομοθεσίας. Κάνω δηλαδή τὴ σκέψη ὅτι ἡ διάταξη, ἀποβλέποντας στην πάταξη τῆς ἀκόλαστης ἐπιθυμίας ὧσων δεν μποροῦν να συγκρατηθοῦν, περιέλαβε αὐτὴ τὴν ἀπαγόρευση μεταξύ ἄλλων πολλῶν περιπτώσεων που ἀντιμετωπίζει με ἄλλες ἐπιταγές, ὥστε με αὐτὴ να χαλιναγωγῇ τὴν ἀκατάσχετη ορμὴ μερικῶν ἀνθρώπων για [να προσεγγίσουν ἐρωτικά] γυναίκα. Ὅχι μόνο δε αὐτό, ἀλλὰ με τὴ διάταξη λαμβάνεται πρόνοια, ὥστε να προφυλαχθοῦν τα παιδιά που ἐρχονται στον κόσμο ἀπὸ γενετικά ἐλαττώματα. Ἐπειδὴ κάθε τι τὸ περιττὸ μέσα στη φύση εἶναι βλαβερό καὶ ἀχρηστο, αὐτά δε τα αἵματα εἶναι περιττά, ἐπιβάλλει ο νόμος να διαβιοῦν οἱ γυναίκες σε ὅλο τὸ διάστημα που διαρκεῖ ἡ ροὴ τοῦ αἵματος [σε ἀπομόνωση, θεωρούμενες ὅτι διατελοῦν] σε κατάσταση ἀκαθαρσίας, ὥστε καὶ ἀπὸ μόνῃ τὴν ονομασία να περιορίζεται ἡ ἀκόλαστη ἐπιθυμία καὶ τὸ πλάσμα που ἐρχεται στη ζωὴ να μὴ λαμβάνει τὴ σύστασή του ἀπὸ ὕλη ἀχρηστὴ καὶ ἀλλοιωμένη».¹²⁷

126. Τα ἀπορά τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Εἰς τὸ Λευιτικόν ἐρώτησις 14 (P.G. τ. 80 στ. 320 AB).

127. Καὶ ἅπερ οἶμαι καὶ τῷ παλαιῷ κεκωλύσθαι νόμῳ καὶ τὴν χάριν διαδέξασθαι τὴν παράδοσιν οὐχὶ τοσοῦτον διὰ τὴν γυναικεῖαν ταύτην ἀκαθαρσίαν, ὅσον δι' ἐτέρας αἰτίας ἐν τῷ βάθει κρυπτομένης τοῦ νομοθετήματος. Λογίζομαι γάρ τὸ τῆς ἐπιθυμίας ἀκόλαστον τῶν ἀκρατῶς ἐχόντων κολάζον τὸ θέσπισμα τοῦτο διατάξαι, ὥσπερ καὶ ἄλλα πολλὰ δι' ἐτέρων οἰκονομεῖται προσταγμάτων, ὡς ἂν διὰ τούτων τὸ πρὸς τὸ θῆλυ ἐνίων τῆς ὀρμῆς ἀκατάσχετον χαλινούμενον ἀνακόπτοιο. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ προνοίας ἐστὶ τὰ τικτόμενα λώβης καθαρεύειν οἰκονομούσης τὸ θέσπισμα. Ἐπεὶ γάρ ἅπαν τὸ τῇ φύσει περιττὸν φθοροποιόν τε καὶ ἀχρηστον, περιττά δὲ καὶ ταῦτα ὑπάρχει τὰ αἵματα, τὰς φερούσας αὐτὰ ἐν ἀκαθαρσίᾳ κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν δι-
άγειν ὁ νόμος ἐντέλλεται, ὅπως καὶ ἀπ' αὐτοῦ μόνου τοῦ ῥήματος εἰς τὸ ἐγκρατές

Κατά τον 11ο αιώνα απασχόλησαν τα θέματα της ευγονίας και τον Μιχαήλ Ψέλλο σε ένα μικρό πόνημά του με την επικεφαλίδα «Ποία αἰτία τῶν βρεφῶν τὰ μὲν εἰσι ἐλλιπῇ, τὰ δὲ ἄρτια». Αφού παραδεχθεί κάποια ευθύνη των γονέων και ενδεχόμενη επίδραση του χρόνου της συνεύρεσης (ἔξεστι μὲν οὖν τούτων καὶ γονέας αἰτιάσασθαι καλῶς ἢ κακῶς ἔχοντας καὶ αὐτὴν δὴ τὴν νηδύν, τὸ φυσικὸν τῆς συμπήξεως ἡμῶν ἐργαστήριον, πλημμελῶς ἢ εἰλικρινῶς ἔχουσιν· οὐδὲν δὲ ἥττον εἰς λόγον αἰτίας θήσομεν καὶ τὰς ἔξεις τῶν μιγνυμένων καὶ τοὺς καιροὺς τοῦ συνδυασμοῦ), εξετάζει, και μάλιστα με πολλές λεπτομέρειες, τις επιπτώσεις της κίνησης ουρανίων σωμάτων: Τὸ κυόμενον οὐχ ὑπὸ τῆς μερικῆς μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς ὀλικῆς διαπλάττεται φύσεως, καὶ τῆς τῶν πλανητῶν δὲ δυνάμεως, διαμερισμός τις ποικίλος εἰς αὐτὸ καταρρεῖ, (...) ἐπεὶ δὲ ποικίλοι μὲν τὴν ιδέαν οἱ δέκαρχοι, ποικίλα δὲ τῶν πλανητῶν τὰ σχήματα, διάφοροί τε τούτων αἱ πρὸς τοὺς ἀπλανεῖς σχέσεις, ἢ βαλλομένη παρ' ἐκάστου ἀκτὺς εἰς τὸ κυόμενον εἰ μὲν ἐξ ἀγαθοποιοῦ κατέλθῃ σχήματος, ἀρτιώτατον τὸ μέρος τῷ βρέφει πεποιήκεν, οὐ κυριεύειν ὁ ἐπιλάμπων ἔλαχεν, εἰ δ' οὖν κολοβό, Το τελικό αποτέλεσμα αποδίδει ωστόσο σε παρέμβαση του θείου: (...) ἴσθι, ὡς ὁ μὲν καθ' ἡμᾶς λόγος οὐ πολυπραγμονεῖ τὰς τούτων αἰτίας, ἀλλὰ τὴν διοίκησιν πάντων θείοις ἀνατίθεται κρίμασι.¹²⁸

Ειδικότερα το θέμα της γέννησης τεράτων θίγει ο Ψέλλος στη μικρή πραγματεία που επιγράφεται «Διὰ τίνα αἰτίαν τῶν γεννωμένων τινὰ τερατοειδῆ γίνονται». Εκεί, αφού και πάλι εκθέσει τις απόψεις των αστρονόμων για την επίδραση των αστερών, καταλήγει ότι πρόκειται για κάποια «δυσλειτουργία» της φύσης: (...) «ἢ καθόλου φύσις, ἣς ἔκγονον τὸ βρεφουργὸν σπέρμα κατέστηκε, πάντα τὰ εἶδη ἀσυγχύτως ἐν ἑαυτῇ περιείληφεν· ἐκεῖθεν γὰρ καὶ γεννᾶται καὶ τοῖς ὑποκειμένοις καταλλήλως ἐντίθεται, (...) εἰ δὲ καὶ πάντα τῶν μερικῶν ἐνεισιν, ἀλλὰ τὰ μὲν ἄλλα μέμυκεν, ἐνεργεῖ δὲ μόνον ἐφ' ἐκάστῳ τῶν ζώων τὸ οἰκεῖον εἶδος. Ἐπειδὴν δὲ ἡ παντεχνῆς ὕλη ἐπιτηδεῖα πως εὐρεθείη ἐκφῶναί τι τῶν ἑτεροειδῶν εἰς τὴν ἀλλοτρίαν τούτοις ὑπόστασιν, τηνικαῦτα τὰ τέρατα γίνεται» (...).¹²⁹

Εκτός όμως από τα παραπάνω επώνυμα έργα, παρεμφερείς αντιλήψεις εμφανίζονται και σε έργα ανώνυμα, συλλεκτικά ή συμπιληματικά, καθώς και σε μεμονωμένα μικρά κείμενα, όπου αντικατοπτρίζονται οι διαστάσεις του προβλήματος της ευγονίας στην κοινή συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων.

συστελλομένης τῆς ἀκολάστου ἐπιθυμίας, μὴ ἐξ ἀχρήστου καὶ διεφθαρμένης ὕλης λαμβάνῃ τὸ ζῶον τὴν σύστασιν (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* κ.λπ. [ό.π.] σ. 84⁴²⁻⁵⁶· πρβλ. και την έκδοση NOAILLES / DAIN, σ. 67¹³⁻²⁷).

128. Βλ. την έκδοση DUFFY, ό.π. σ. 48-50.

129. DUFFY, ό.π. σ. 53-54.

Στη συνοπτική διατύπωση του Κανονικού που αποδίδεται ψευδεπιγράφως στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ' τον Νηστευτή αναγράφεται για τις γυναίκες στη διάρκεια της μηνιαίας καθάρσης: Ἀλλ' οὐδὲ ἀνδράσι μίγνυσθαι συγχωρεῖ (ἐνν. ὁ παλαιὸς νόμος)· συμβαίνει γὰρ παρὰ τοῦτο ἀσθενῇ καὶ ἐξίτηλα γίνεσθαι τὰ σπειρόμενα. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ θεῖος Μωυσῆς τὸν τοῦ λελωβημένου πατέρα κατέλευσεν, ὅτι δ' ἀκρασίαν τῆς γυναικὸς τὸν καθαρισμὸν οὐκ ἀνέμεινε.¹³⁰

Πολλά από τα κείμενα αυτά είναι απλοϊκά. Παρατηρεῖται κάποτε σ' αυτά ὅτι οἱ επιπτώσεις στην υγεία των παιδιῶν συνδέονται με τὴ συνεύρεση των γονέων ὄχι μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εμμηνόρροιας ἢ τῆς λοχείας τῆς μητέρας, ἀλλὰ καὶ σε ἡμέρες, κατὰ τις οἱ ἀπαγορεύεται αὐτὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν γιὰ λόγους εὐλάβειας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴ συγκεκριμένη ἡμέρα, ὅπως εἶναι τὰ Σάββατα, οἱ Κυριακές καὶ οἱ μεγάλες εορτές.¹³¹ Οἱ γενετικές βλάβες των παιδιῶν εμφανίζονται στις περιπτώσεις αὐτές ὄχι ὡς συνέπεια τῆς παραβίασης των νόμων τῆς φύσης, ἀλλὰ ὡς τιμωρία γιὰ τὴ μὴ τήρηση των θεῶν ἐντολῶν.

Στα κείμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀνήκει καὶ ἓνα που ἀποδίδεται, ἐπίσης ψευδεπιγράφως, στον Ιωάννη Χρυσόστομο καὶ περιέχεται στα φύλλα 218r-219v τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικα ἀριθ. 1641 (13ος αἰ.). Ο ἄγνωστος συντάκτης τοῦ κειμένου διαφοροποιεῖ ἐδῶ τις συνέπειες ἀνάλογα με τὸ πότε ἀκριβῶς ἔλαβε χώραν ἡ σύλληψη μέσα στον κύκλο τῆς εμμηνόρροιας: *Περὶ τῶν δ' τῆς λέπρας εἰδῶν. Διὰ τὴν ἀκρασίαν τῶν ἀπαραφυλάκτως συγγινομένων τὰ τικτόμενα καὶ χρόνῳ λυμῶδει περιπίπτουσι καὶ νόσοι ἐπισκῆπτουσιν ἀνεξάλειπτοι καὶ πολέμιοι· λέγω δὴ νόσος λοιμώδης καὶ ἀμείλικτος ἐλεφαντία, κελέφεια, γάγγραινα καὶ φαγέδαινα. Ταῦτα δὲ πάντα χρόνῳ ἰδίῳ ἐπέρχονται τοῖς συλλαμβανομένοις τῶν γυναικῶν ἢ ἐπτὰ ἡμερῶν ἄφεδρος αἱμορροῇ κατὰ μῆνα. Ἐκάστη οὖν ἡμέρα ὁ συγγινόμενος ταύτῃ, ἥ δ' ἂν συλλάβῃ ἐκ τῶν ἐπτὰ τῆς ἀφέδρου τὸ γεννώμενον παιδεύεται κατὰ τὸν χρόνον τῆς συλλήψεως· ὥρα γὰρ εἰς ἐνιαυτὸν ὠρίσται καὶ ἡμέρα εἰς δωδεκαετίαν. Τὸ σπειρόμενον ἐκ τῆς ἀφέδρου, ἐὰν μὲν ἐν ἀρχῇ τῶν γυναικείων συλλάβῃ τὸν σπόρον, ἐν ἀρχῇ καὶ τεχθέντι ἐπισκύπτει ἡ νόσος· εἰ δὲ δεκάτῃ ὥρᾳ, μετὰ δέκα ἔτη ἡ νόσος ἐπέρχεται. Εἰ δὲ καὶ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ ἢ τρίτῃ, κατὰ τὴν ψῆφον τῶν ὥρῶν τὰ ἔτη ἐπισυντείνουσιν τῷ τεχθέντι. Εἰ δὲ τῇ ἐβδόμῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀφέδρου γενομένης συλλάβῃ, τὸ τικτόμενον ἥξει ἐν τῷ τέλει τῆς ζωῆς· μετὰ ὀγδοήκοντα τέσσερα ἔτη ἡ λοιμώδης νόσος αὐτοῦ κυριεύει. Ἀκρασία γὰρ συγγινό-*

130. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, ὁ.π. τ. Δ' σ. 441.

131. Γιὰ τις σχετικές ἀπαγορεύσεις βλ. τις ἀποκρίσεις ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 11, 51 καὶ 52 τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνος, καθὼς καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τοὺς Ἀντιοχείς (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, ὁ.π. τ. Δ' σ. 456 ἐπ., 485 ἐπ. καὶ 565 ἐπ., ἀντιστοίχως).

μενοι τεθολωμένῳ σπέρματι καὶ αἵματι πεφυρμένῳ τὸν σπόρον ἐν αἵματι μολύναντες καταβάλλουσιν, ἔνθεν πληροῦται ἡ τοῦ νόμου φωνή, τὸ ἁμαρτία γονέων τρέχουσιν ἐπὶ τέκνα.¹³²

Τις επιβλαβεῖς συνέπειες για τα παιδιά που συλλαμβάνονται στη διάρκεια γενετήσιας επαφής, αποδοκιμαστέας για λόγους φυσικούς ή θρησκευτικούς, επισημαίνει και ένα άλλο κείμενο, εξίσου απλοϊκό, που παραδίδεται μαζί με τις κανονικές αποκρίσεις του μητροπολίτη Εφέσου Ιωάσαφ (βλ. πιο πάνω): *Τοῖς ζευγνυμένοις εἰς γάμου κοινωνίαν ἀμφοτέρων θελόντων, ἵνα μὴ ἀνακαλέσωσι τὸν διάβολον· καὶ ἐὰν ἔμβρυον σπαρθῇ ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ γίνεται δαιμονιάριον· εἰ δὲ σπαρθῇ ὅτε ἐστὶ λεχοῦσα ἢ τὰ συνήθη ἦτοι τὰ καταμήνια, γίνεται κελεφὸν ἢ λουβὸν (...). Εἰ δὲ Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου σπαρθῇ, γίνεται σεσημειωμένον, καὶ ἐχέτωσαν τὸ προγεγραμμένον ἐπιτίμιον· (...).*¹³³

Σταδιακά η συνεύρεση των γονέων στα διάρκεια της λοχείας της γυναίκας ή σε άλλο ανεπίτρεπτο χρόνο ανήχθη σε κανονικό αδίκημα. Αυτό τουλάχιστον διαπιστώνουμε στους νομοκάνονες της τουρκοκρατίας. Στη δημώδη παράφραση του Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού περιέχονται δύο σχετικά κεφάλαια. Στο πρώτο, υπό την επικεφαλίδα «περὶ τοῦ πεσόντος μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἐν Κυριακῇ, ἢ δεσποτικῇ ἑορτῇ» προβλέπονται τα ακόλουθα: *Ὁ πεσὼν μετὰ τῆς συζύγου αὐτοῦ ἐν Κυριακῇ, ἢ δεσποτικῇ ἑορτῇ, ἐξέρχεται σπέρμα πονηρόν, κλεπτικόν, ψεύτικον, λωλόν. Ἐχουσι δὲ οἱ τούτου γονεῖς ἐπιτίμιον χρόνους γ', μετανοίας καθ' ἑκάστην ρ'. Το ἐπόμενο κεφάλαιο φέρει την επικεφαλίδα «περὶ τοῦ πεσόντος μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, λεχοῦς οὔσης» και ορίζει τα εξής: Ἐάν τις πέσῃ μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, λεχούσης οὔσης, πρὸ τοῦ πληροῦσαι ἡμέρας μ', ἢ εἰς τὰ συνήθη αὐτῆς, ἐὰν μὴ ἀναμείνῃ τὸν καθαρισμόν αὐτῆς, ἐξέρχεται σπέρμα κελεφόν, ἥγουν σὰρξ λωβή. Ἐχουσι δὲ ἐπιτίμιον χρόνον α', μετανοίας σ'.¹³⁴ Συναφές περιεχόμενο έχει και ο Νομοκάνων «πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον» στο κεφάλαιο*

132. ΕΛΕΓΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΗ / ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Τα “γυναικεία πάθη” και οι νομοκανονικές πηγές», *Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1988) 29-46 (43 επ.). Το κείμενο εκδίδεται με τις απολύτως αναγκαίες για την κατανόησή του διορθώσεις.

133. Βλ. την έκδοση από τον Α. ΑΛΜΑΖΟΝ, «*Kanoničeskie otvety Ioasafa mitropolita Efesskago*», *Zapiski imperatorskago novorossijskago universiteta* 90 (1903) 153- 214 (194 σημ. 90).

134. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ / Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου μετενεχθείς εις λέξιν απλήν δια την των πολλών ωφέλειαν*. [Νόμος, Επιστ. Επετηρίς Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Ι. 1982], Θεσσαλονίκη 1985, κεφ. υν' και υνα', σ. 279 επ.

ροθ' «περὶ τοῦ πεσόντος μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ λεχούσης οὔσης ἢ ἐν ἐορτῇ».¹³⁵

Με τον τρόπο αυτό η απειλή της γέννησης ελαττωματικῶν παιδιῶν αποτέλεσε ένα πρόσθετο μέσο ψυχολογικοῦ καταναγκασμοῦ με στόχο την τυποποίηση της γενετήσιας συμπεριφορᾶς των ανθρώπων.

Λέξεις-κλειδιά: Ἀμβλωση, βάπτισμα, εγκυμοσύνη, ἔμβρυο, ἐμβρυωρός, ἐμμηνόρροια, ἐμφύχωση, ευγονική, κυοφορούμενος, μαγεία, μήτρα, οψιγενής, σύλληψη, τοκετός, φόνος.

135. Βλ. Σπ. Ν. ΤΡΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων ᾧ πάνυ ωφέλιμον καὶ πλουσιώτατον». Ο ὑπ' αριθμὸν 8 κώδιξ τῆς Λίνδου», *Αρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου* 23 (1968) 171 επ. Πρβλ. τὴν ἀντιστοιχία στον Κ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΪ VON LINGENTHAL, "Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft", στο: ο ἰαίος, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, Leipzig 1973, τ. II, σ. 52 ἀριθμ. 356-360.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Ιωάννου Λυδού, *Περὶ μηνῶν*, βιβλίο Δ' κεφ. 26:¹³⁶

Οἱ τῶν Ῥωμαίων τὴν φυσικὴν ἱστορίαν συγγράφοντές φασι, σπέρμα τῇ μήτρᾳ καταβαλλόμενον ἐπὶ μὲν τῆς τρίτης ἡμέρας ἀλλοιοῦσθαι εἰς αἷμα, καὶ πρώτην διαζωγραφεῖν τὴν καρδίαν, πρώτη μὲν διαπλάττεσθαι, τελευταία δὲ ἀποθνήσκειν λέγεται· εἰ γὰρ ἀρχὴ ἀριθμῶν ὁ τρεῖς, περιττὸς δὲ ἐστὶν ἀριθμός, ἄρα καὶ ἀρχὴ γενέσεως ἐξ αὐτοῦ. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης πηγνυται καὶ εἰς σάρκα καὶ μυελοὺς συγγλοιοῦται· ἐπὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς εἰς ὄψιν τελείαν καὶ διατύπωσιν ἀποτελεῖσθαι καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν τέλειον ἄνθρωπον. Ὅμοίως κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμερῶν καὶ ἐπὶ μηνῶν· ἐπὶ τοῦ τρίτου μηνὸς ἐγκινεῖσθαι ἐχόμενον τῇ μήτρᾳ, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐννάτου μηνὸς παντελῶς ἀπαρτίζεσθαι καὶ πρὸς ἐξοδὸν σπεύδειν. Καὶ εἰ μὲν ἐστὶ θῆλυ, κατὰ τὸν ἐννατον μῆνα, εἰ δὲ κρεῖττον, κατὰ τὸν δέκατον, ἀρχόμενον, διὰ τὸ τὸν μὲν ἐννατον ἀριθμόν, θῆλυν ὄντα καὶ Σελήνης οἰκεῖον, πρὸς τὴν ὕλην ἀναφέρεσθαι, τὸν δὲ δέκατον παντέλειον εἶναι καὶ ἄρρενα. Θῆλυ δὲ καὶ ἄρρεν γίνεται κατὰ τὴν τοῦ θερμοῦ ἐπικράτειαν· πλεονάζοντος μὲν τοῦ κατὰ τὸ σπέρμα θερμοῦ, ἅτε τῆς πῆξεως ταχείας γινομένης, ἄρρενοῦται τε καὶ διαμορφοῦται ταχέως, ἐλαττουμένης δὲ κατισχύεται ὑπὸ τῆς ἐπιρροῆς καὶ καταγωνιζόμενον θηλύνεται, βράδιον δὲ πηγνύμενον βράδιον καὶ μορφοῦται. Ὅτι δὲ ἀληθὴς ὁ λόγος, τὰ μὲν ἄρρενα καὶ τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἐκτιτρωσκόμενα μεμορφωμένα προπίπτει, τὰ δὲ θήλεα καὶ μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας σαρκώδη τε καὶ ἀδιατύπωτα. Μετὰ δὲ τὴν κύησιν ἐπὶ τῆς τρίτης τεχθὲν ἀποσπαργανοῦσθαι τὸ βρέφος φασίν, ἐπὶ δὲ τῆς ἀναστοιχειώσεως τοὺς ἴσους φασίν ἀριθμοὺς αὐθις ἐξ ὑποστροφῆς παραφυλάττειν τὴν φύσιν, καὶ δι' ὧν συνέστη, δι' αὐτῶν αὐθις ἀναλύεσθαι. Τελευτήσαντος γοῦν ἀνθρώπου, ἐπὶ μὲν τῆς τρίτης ἀλλοιοῦται παντελῶς καὶ τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ὄψεως διαπόλλυσι τὸ σῶμα· ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης διαρρεῖ σύμπαν, ἔτι σωζομένης αὐτῷ τῆς καρδίας· ἐπὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς καὶ αὕτη συναπόλλυται τῷ παντί. Διὰ τοῦτο τρίτην ἐννάτην καὶ τεσσαρακοστὴν ἐπὶ τῶν τεθνηκότων φυλάττουσιν οἱ ἐναγίζοντες αὐτοῖς, τῆς τέ ποτε συστάσεως τῆς τε μετ' ἐκείνην ἐπιδόσεως καὶ τὸ δὴ πέρας τῆς ἀναλύσεως ἐπιμνησκόμενοι.

136. Κατὰ τὴν ἐκδόσιν WÜNSCH, ὁ.π. σ. 84₁₄-86₁₁. Το ἴδιο κείμενο, με ελάχιστες διαφορές, εκδίδεται ὑπὸ τὴν επικεφαλίδα «Περὶ γενέσεως ἀνθρώπου· καὶ ὅθεν τρίτα ἐννατα καὶ τεσσαρακοστὰ ἐπιτελοῦνται τοῖς τεθνεῶσιν» ἀπὸ τοῦ Μ. TREU, "Anonymi byzantini excerpta ex codice parisino suppl. gr. 607 A", *Städtisches Gymnasium zu Ohlau 1880*, Programm Nr. 167, σ. 1-58 (41), χωρὶς νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ προέλευσή του ἀπὸ τοῦ Ιωάννη Λυδοῦ. Το ἴδιο συνέβη ἐν μέρει καὶ με τὸ τρίτο κείμενο τοῦ παρόντος παραρτήματος.

2. Περί γενέσεως ἀνθρώπου καὶ ὅθεν τρίτα καὶ ἔννατα καὶ τεσσαρακοστά¹³⁷

Τὸ σπέρμα ἐν τῇ μήτρᾳ καταβαλλόμενον ἐπὶ μὲν τῆς τρίτης ἡμέρας ἀλλοιοῦται εἰς αἷμα καὶ ὑποζωγραφεῖται ἡ καρδία, ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης πηγνύται εἰς σάρκα καὶ συγγλοιοῦται εἰς μυελούς, ἐπὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς εἰς ὄψιν τελείαν διατυποῦται. Ὅμοίως, κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμερῶν καὶ ἐπὶ τῶν μηνῶν, τῷ μὲν τρίτῳ μηνὶ κινεῖται ἐν τῇ νηδύϊ, τῷ δὲ ἐννάτῳ μηνὸς ἀπαρτίζεται καὶ πρὸς ἔξοδον σπεύδει. Θῆλυ δὲ καὶ ἄρρεν γίνεται κατὰ τὴν ἐπικράτειαν τοῦ θερμοῦ τοῦ κατὰ τὸ σπέρμα· τῆς γὰρ πήξεως ταχείας γινομένης, ἄρρενοῦται τὸ βρέφος, ἐλαττουμένης δὲ κατισχύεται τῆς ἐπιρροῆς καὶ θηλύνεται. Βράδιον δὲ πηγνύμενον βράδιον καὶ διαμορφοῦται. Ὅθεν τὰ μὲν ἄρρενα καὶ ἐντὸς τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἐκτιτρωσκόμενα μεμορφωμένα ἐκπίπτει, τὰ δὲ θήλεα καὶ μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας σαρκώδη καὶ ἀδιατύπωτα εὐρίσκεται. [Ἔστι δὲ βοτάνη ἄρρενογόνος καὶ θηλυγόνος, καὶ τὸ μὲν ἄρρεν, τὸ δὲ θῆλυ, πινόμενα πρωῒ τριώβολα.]

Εἵπωμεν οὖν καὶ περὶ ἀναστοιχειώσεως. Τελευτῶν μὲν γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῇ τρίτῃ ἀλλοιοῦται καὶ τὴν διάγνωσιν τῆς ὄψεως ἀπόλλυσιν· τῇ δὲ ἐννάτῃ διαρρεῖ τὸ σύμπαν σῶμα, σωζομένης τῆς καρδίας· τῇ δὲ τεσσαρακοστῇ καὶ αὕτη συναπόλλυται τῷ παντί. Διὰ τοῦτο τρίτα καὶ ἔννατα καὶ τεσσαρακοστά ἐπιτελοῦνται τοῖς τεθνεῶσι.

3. Περί γεννήσεως καὶ τελευτῆς ἀνθρώπου

Το κείμενο αὐτὸ ταυτίζεται με ἐκεῖνο τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ, που καταχωρίζεται πιο πάνω (αριθμ. 1), μέχρι τις λέξεις «σαρκώδη τε καὶ ἀδιατύπωτα». Στη συνέχεια προστίθεται ἡ ἀκόλουθη παράγραφος:

Ὁ δὲ Ἀντίγονός φησι τὸ θηλυγόνον καὶ ἄρρενογόνον βοτάνας εἶναι, ἀπὸ δὲ τοῦ συμβάντος τὴν ἐπωνυμίαν εἰληφέναι· τὸ μὲν γὰρ αὐτῶν ποιεῖν ἄρρενα, τὸ δὲ θήλεα πινόμενον τριώβολον ἐν οἴνῳ ἀπὸ πρωῒ. Καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τε συλλήψεως καὶ κυήσεως. Μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ τῆς τρίτης τεχθὲν ἀποσπαργανοῦσθαι τὸ βρέφος, ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης ἰσχυροποιεῖσθαι καὶ ἀφὴν ὑπομένειν· τῇ δὲ τεσσαρακοστῇ προσλαμβάνει τὸ γελαστικὸν καὶ καὶ ἄρχεται ἐπιγινώσκειν μητέρα.¹³⁸

137. Το κείμενο αὐτὸ τοῦ 11ου/12ου αἰῶνα ἐξέδωσε ὁ Κ. KRUMBACHER, "Studien zu den Legenden des hl. Theodosios", Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, ἔτος 1892 (München 1893) 345-347.

138. Κατὰ τὴν ἐκδόσιν KRUMBACHER, ὁ.π. σ. 353.

ZUSAMMENFASSUNG

SP. N. TROIANOS: *Der Embryo im byzantinischen Recht*

Gegenstand dieses Aufsatzes sind zunächst die familien- und erbrechtlichen Folgen der alten Regel, dass die Leibesfrucht als schon geboren fingiert wird, wenn es dem Kind vorteilhaft ist. Hinsichtlich der Ermittlung, ob durch die Geburt die Rechtsfähigkeit eingetreten ist, wurde lange diskutiert. Im justinianischen Recht obsiegte die sabinianische Meinung, dass der Nachweis der Lebendgeburt auf jede Weise geführt werden kann. Ferner wird die Frage behandelt, ob die kanonistischen Quellen dem Embryo, in Verbindung mit den in Bezug auf dessen Beseelung vertretenen Ansichten, schon ein selbständiges Dasein zuerkannten. In diesem Zusammenhang werden die Tatbestandsmerkmale der Abtreibung und die den Tätern sowohl im weltlichen als auch im kanonischen Recht angedrohten Strafen untersucht. Darüber hinaus werden einige entweder von bekannten Autoren stammende oder anonym überlieferte die Entwicklungsphasen des Embryos im Mutterleib und den Einfluss der Empfängniszeit betreffende Texte vorgestellt.

Schlüsselwörter: Abtreibung, Beseelung, Embryo, Eugenik, Empfängnis, Gebärmutter, Geburt, Kurator, Leibesfrucht, Menstruation, Mord, Nachgeborene, Schwangerschaft, Taufe, Zauberei.